Фінансова грамотність

СПЕЦКУРС ІЗ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

для підвищення кваліфікації педагогів початкової школи

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

Програма розвитку фінансового сектору (USAID/FINREP-II)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ»

СПЕЦКУРС ІЗ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ПЕДАГОГІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Навчально-методичний посібник

За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко

Київ
ДВНЗ «Університет банківської справи»
2016

УДК 336:371(075.8)
ББК 65.261:74
С71

Видання підготовлено
за підтримки Програми розвитку фінансового сектору (USAID/FINREP-II)

Програма розвитку фінансового сектору (USAID/FINREP-II)

Авторський колектив:
З. В. Філончук, О. Б. Рябова, В. В. Рисін, О. В. Часнікова,
А. І. Довгань, М. І. Хмелярчук

Рецензенти:
Б. І. Пшик – доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки
Львівського навчально-наукового інституту
Державного вищого навчального закладу «Університет банківської справи»;
Н. В. Слюсаренко – доктор педагогічних наук,
професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту
Херсонського державного університету;
Л. А. Гончаренко – кандидат педагогічних наук,
завідувач кафедри теорії і методики викладання соціально-економічних дисциплін
КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»;
Т. П. Вербицька – кандидат економічних наук,
директор з продажів Львівського регіону Апарату Правління ПАТ «Банк Юнісон»

Експерти:
В. І. Кириленко – професор, доктор економічних наук,
професор кафедри політичної економіки факультетів управління
і управління персоналом та маркетингу
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;
Н. І. Забуга – завідувач сектору науково-методичного забезпечення
природничо-математичної та технологічної освіти
Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, методист вищої категорії

Рекомендовано вченою радою
Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ)
(протокол № 12 від 30 червня 2015 року)

С71 Спецкурс із фінансової грамотності для підвищення кваліфікації педагогів початкової школи : навч.-метод. посібник / авт. кол. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2016. – 116 с.
ISBN 978-966-484-265-2

У навчально-методичному посібнику представлено основний зміст навчальних модулів програми для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» у початковій школі. Значну увагу приділено модулю «Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури». Розкрито теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності, психолого-педагогічні аспекти впровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність».

Теоретичний матеріал супроводжується завданнями для самостійної роботи і самоконтролю, надається перелік тем творчих робіт та проектів.

Для методистів і викладачів інститутів післядипломної педагогічної освіти, учителів курсу «Фінансова грамотність».

УДК 336:371(075.8)
ББК 65.261:74

© З. В. Філончук, А. І. Довгань, О. В. Часнікова,
О. Б. Рябова, В. В,. Рисін, М. І. Хмелярчук, 2016
© ДВНЗ «Університет банківської справи», 2016

ISBN 978-966-484-265-2

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА **5**

I. Навчальна програма спецкурсу для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» у початковій школі **7**

1. Пояснювальна записка **7**
2. Навчальний план **9**
3. Тематичний план **9**
4. Навчально-тематичний план **12**
5. Зміст програми **14**

II. Зміст лекційних занять спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі **21**

МОДУЛЬ I. Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури **21**
ТЕМА 1. Вступ до економічної теорії 21
ТЕМА 2. Специфіка ринку капіталів і ринку грошей 33
МОДУЛЬ II. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності **38**
ТЕМА 1. Макроекономічна нестабільність і державне регулювання 38
ТЕМА 2. Фінансова грамотність як складова фінансової культури 48
ТЕМА 3. «Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти 57
МОДУЛЬ III. Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності **75**
ТЕМА 1. Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя 75
ТЕМА 2. Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності 89

III. Методичні рекомендації щодо проведення практичних робіт спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі **99**

МОДУЛЬ IV. Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі **99**
ТЕМА 1. Фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі 99
Практична робота 1. Установлення наступності у вивченні фундаментальних економічних категорій у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі 99

Практична робота 2. Від теми «Гроші, звідки вони беруться» (курс «Фінансова абетка», 2 клас) до теми «Гроші як об'єднувальна ланка господарської діяльності» (курс «Фінансова арифметика», 3 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші» у початковій школі 100

ТЕМА 2. Змістова складова «Я – громадянин» курсу «Фінансова абетка» (2 клас) і «Я в державі» курсу «Фінансова поведінка» (4 клас) 103

Практична робота 3. Методика розв'язування фінансових задач у курсі «Фінансова арифметика» (3 клас). 103

Практична робота 4. Економічні роздуми на тему «Що таке багатство», «Як стати успішною людиною», «Фінансова грамотність – основа добробуту сім'ї» 104

ТЕМА 3. Споживач як основний суб'єкт сучасної економіки. Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у початковій школі 106

Практична робота 5. Визначаємо чинники, що впливають на поведінку споживача фінансових послуг 106

ТЕМА 4. Змістова складова «Господарська діяльність людини» у курсах предмета «Фінансова грамотність» у початковій школі. Успішні люди України 108

IV. Діагностико-аналітичний модуль 111

Тестові завдання для вчителів 112

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах фінансова грамотність населення є одним із чинників, що визначають якість життя громадян та економічну стабільність у країні. Фінансова грамотність передбачає володіння економічними та, передусім, фінансовими поняттями і категоріями, що дозволяє людині самостійно аналізувати й оцінювати основні тенденції економічного життя держави і відповідно до обставин визначати моделі своєї власної фінансової поведінки та фінансової безпеки.

Дослідження у сфері фінансової грамотності населення країни визначили актуальність проблеми системного впровадження освітніх науково-методичних розробок щодо її підвищення у практику шкільної економічної освіти. Адже відсутність ключових компетенцій у сфері особистих фінансів, пов'язаних з уявою про технології збереження грошей, кредитування і страхування на фінансовому ринку, безпечне інвестування, податкову дисципліну, адекватну оцінку фінансових ризиків, приводить до того, що чисельність неграмотних споживачів та інвесторів, а також ненадійних кредиторів поповнюється представниками молодого покоління.

У зв'язку з цим одним із важливих напрямів шкільної економічної освіти є активна участь у впровадженні в навчальний план курсів, які дозволяють учням отримати базові компетенції у сфері фінансової освіти і культури. Підвищення фінансової грамотності учнівської молоді в Україні пов'язано сьогодні з багатьма чинниками, у тому числі з вивченням курсу за вибором «Фінансова грамотність», який має забезпечити розвиток не тільки економічного мислення, а й фінансових компетенцій і культури учнів.

Вирішення поставлених завдань неможливе без відповідної підготовки вчителя. На жаль, економічну складову в методичній підготовці вчителів майже не виділяють, незважаючи на те, що вона спрямовується на розвиток не тільки соціально затребуваних якостей особистості, а й на формування морально-ціннісних мотивів економічної діяльності.

Відповідно до державної програми «Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки», наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 19 липня 2012 року № 828 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації України на 2012–2019 роки» та інших документів, у яких визначаються основні напрями впровадження фінансової освіти в навчальні заклади України, співробітниками Університету банківської справи і КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» розроблено навчально-методичний комплект для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» у початковій школі, складовою частиною якого є навчально-методичний посібник «Спецкурс із фінансової грамотності для підвищення кваліфікації педагогів початкової школи».

Структура і зміст посібника відповідає навчальній програмі спецкурсу, метою якої є підготовка освітян до впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі та створення системи фінансової освіти і виховання в навчальному закладі.

У навчально-методичному посібнику розкрито значення економічної теорії як концептуальної основи фінансової культури, теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності, психолого-педагогічні аспекти впровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі. Теоретичний матеріал супроводжується завданнями для самостійної роботи і самоконтролю, надається перелік тем творчих робіт та проектів.

Автори посібника свідомі того, що в ньому не всі проблеми впровадження фінансової грамотності в початковій школі розкриті достатньо цілісно. Наголошуємо, що представлений у виданні матеріал може бути доповнений, розширений і творчо збагачений кожним викладачем, незалежно від обраного варіанта навчальної програми спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі.

I. Навчальна програма спецкурсу для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» у початковій школі

1. Пояснювальна записка

У сучасних умовах фінансова грамотність населення є одним із чинників, що визначають якість життя громадян та економічну стабільність у країні. Фінансова грамотність передбачає володіння економічними та, передусім, фінансовими поняттями і категоріями, що дозволяє людині самостійно аналізувати й оцінювати основні тенденції економічного життя держави і відповідно до обставин визначати моделі своєї власної фінансової поведінки та фінансової безпеки.

Навчальну програму спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі для слухачів курсів підвищення кваліфікації в системі післядипломної педагогічної освіти розроблено відповідно до державної програми «Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки», наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 19 липня 2012 року № 828 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації України на 2012–2019 роки» та інших документів, у яких визначаються основні напрями впровадження фінансової освіти в навчальні заклади України.

Метою спецкурсу є підготовка вчителів до впровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі та створення системи фінансової освіти і виховання в навчальному закладі.

Спецкурс «Фінансова грамотність» у початковій школі спрямований на виконання таких **основних завдань:**

- надання знань з основ економічної теорії вчителям початкової школи і набуття ними економічних компетенцій у сфері фінансових послуг;
- формування економічної культури вчителів і мотивації до подальшої економічної самоосвіти;
- формування вмінь конструювання системи фінансової освіти і виховання в навчальному закладі через упровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі;
- удосконалення вмінь самоосвітньої діяльності, що забезпечить розвиток професійної компетентності у сфері фінансової освіти і виховання учнів.

У результаті вивчення курсу вчитель **повинен знати:**

- концептуальні основи економічної теорії, її роль у житті суспільства та окремої людини;
- етапи становлення шкільної економічної та фінансової освіти в Україні;
- нормативні документи, що визначають державну політику в галузі фінансової освіти;

- теоретико-методологічні засади впровадження фінансової грамотності в початковій школі;
- форми і методи організації навчальної діяльності молодших школярів, які сприятимуть їхній подальшій економічній соціалізації.

У результаті вивчення курсу вчитель **повинен уміти:**

- реалізовувати теоретичні економічні знання у практичній діяльності;
- визначати умови становлення системи фінансової освіти і виховання в навчальному закладі;
- володіти методикою впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі;
- створювати методичні розробки і сценарії заходів (проектів) із фінансової освіти та виховання;
- проектувати власну фінансову безпеку.

Навчальна програма спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі для слухачів курсів підвищення кваліфікації пропонується за двома варіантами: А – 36 годин; Б – 72 години (з них 22 становлять лекції, 26 – практичні заняття, 24 – самостійна робота).

Програма включає такі навчальні модулі: модуль І «Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури», модуль ІІ «Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності»; модуль ІІІ «Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності», модуль ІV «Методика викладання предмета "Фінансова грамотність" у початковій школі», діагностико-аналітичний модуль.

Реалізація завдань програми спецкурсу здійснюється через очну форму навчання [3-денний (36 год.) або 6-денний (72 год.) науково-методичний семінар із залученням фахівців Національного банку України]. Навчальний матеріал надається під час проведення лекцій різних типів, виконання практичних робіт у групах, участі у проведенні семінарських занять, круглих столів, тестуванні та інших формах роботи.

Навчальна стратегія курсу може реалізовуватися також дистанційною (або очно-дистанційною) формою навчання через проведення Інтернет-консультацій та виконання індивідуальних практичних завдань; самостійне вивчення слухачами навчального матеріалу, рекомендованого викладачами спецкурсу.

Завдання для самостійної роботи орієнтовані на збір та опрацювання матеріалів про розвиток системи фінансової освіти; створення власних розробок конспектів уроків з курсу «Фінансова грамотність»; розробку презентацій власних проектів; розв'язування тестових завдань тощо. Усі ці матеріали об'єднуються в методичний порадник учителя «Фінансова грамотність у початковій школі».

Для презентації конспектів уроків рекомендуємо використати панорамний урок – своєрідний панорамний огляд системи уроків курсів, у якому беруть участь кілька педагогів, які взаємно доповнюють один одного, і визначають найбільш ефективні методи та прийоми роботи з учнями.

Програма спецкурсу містить пояснювальну записку, навчальний план, тематичне планування, навчально-тематичний план, завдання для самостійної роботи слухачів, питання для самоконтролю, перелік індивідуальних творчих завдань (проектів) і список рекомендованої літератури.

Обов'язковою умовою спецкурсу є проведення вхідного і вихідного діагностування за допомогою тестів, розміщених на електронному ресурсі Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP).

У програмі наведено розподіл годин за варіантом Б – 72 години.

2. Навчальний план

Зміст	Розподіл годин			
	лекції	практичні (семінари)	самостійна робота	Усього
1. Модуль І. Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури	4	4		8
2. Модуль ІІ. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності	6	2		8
3. Модуль ІІІ. Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності	6	2		8
4. Модуль ІV. Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі	6	8		14
5. Модуль V. Діагностико-аналітичний модуль		10		10
6. Самостійна робота			24	24
Усього	**22**	**26**	**24**	**72**

3. Тематичний план

№	Зміст	Годин
1.	**Модуль І.** Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури	8
	1.1. Вступ до економічної теорії. Предмет і методологія економічної теорії. Функції економічної теорії: світоглядна, теоретико-пізнавальна, методологічна, практична. Економічна теорія та економічна політика. Місце економічних знань у житті людини. Потреби та економічні інтереси. Ієрархія потреб. Виробничі ресурси. Проблема вибору. Крива виробничих можливостей. Доцільність економічного вибору. Економічні системи. Типи економічних систем. Головні питання економіки та їх вирішення в різних економічних системах. Економічна система України. Економічний кругообіг.	4
	1.2. Специфіка ринку капіталів і ринку грошей. Капітал як фактор виробництва. Ринок капіталу як кредитний ресурс. Кредитні відносини. Відсоток. Ринок грошей. Види попиту на гроші. Відсоткова ставка: номінальна і реальна. Фінансові установи. Банки. Історія розвитку банківської системи. Банківська система України: особливості функціонування. Центральний банк і його функції.	4

Продовження тематичного плану

№	Зміст	Годин
2.	**Модуль ІІ.** Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності	8
	2.1. Макроекономічна нестабільність і державне регулювання. Циклічність розвитку економічних процесів. Цикли ділової активності, їхні види. Фінансова теорія економічних циклів. Фінансові причини найглибших економічних криз XX і XXI століть. Макроекономічна політика. Форми, методи та інструменти фінансового регулювання економіки. Грошово-кредитна політика держави.	4
	2.2. Фінансова грамотність як складова фінансової культури. Фінансова грамотність: термінологічний словник. Сучасний рівень фінансової грамотності населення України. Аналіз соціологічних досліджень щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні: портрет споживача фінансових послуг. Фінансова поведінка населення в інших країнах світу: результати опитування. Світовий досвід підвищення фінансової обізнаності населення.	2
	2.3. «Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти. Сучасний стан і проблеми шкільної економічної освіти. Роль курсів за вибором економічного профілю у формуванні фінансової грамотності молодших школярів. Курс за вибором «Фінансова грамотність»: змістовий і методичний огляд; стан і перспективи впровадження.	2
3.	**Модуль ІІІ.** Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності	8
	3.1. Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя. Економічні ролі людини. Рольова інтерпретація особистості як інструмент формування її економічних якостей. Економічна соціалізація. Економічна свідомість: рівні, параметри характеристики. Економічний світогляд. Економічна наука як концептуальна основа економічної свідомості.	4
	3.2. Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності. Психологічні аспекти фінансової освіти молодших школярів. Педагогічні основи фінансової грамотності та виховання. Роль сім'ї у фінансовому вихованні учнів початкової школи.	4
4.	**Модуль ІV.** Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі	14
	4.1. Фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі. *Практична робота 1.* Установлення наступності у вивченні фундаментальних економічних категорій у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі.	4
	Практична робота 2. Від теми «Гроші, звідки вони беруться» (курс «Фінансова абетка», 2 клас) до теми «Гроші як об'єднувальна ланка господарської діяльності» (курс «Фінансова арифметика», 3 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші» у початковій школі.	4

Продовження тематичного плану

№	Зміст	Годин
	4.2. Змістова складова «Я – громадянин» курсу «Фінансова абетка» (2 клас) і «Я в державі» курсу «Фінансова поведінка» (4 клас). Фінансові установи. Правила спілкування та поведінки у фінансових установах. Податки та податкова освіченість. *Практична робота 3.* Методика розв'язування фінансових задач у курсі «Фінансова арифметика» (3 клас).	4
	4.3. Споживач як основний суб'єкт сучасної економіки. Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у початковій школі. *Практична робота 5.* Визначаємо чинники, що впливають на поведінку споживача фінансових послуг.	4
	4.4. Змістова складова «Господарська діяльність людини» у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі. Успішні люди України.	4
5.	**Модуль V.** Діагностико-аналітичний модуль	10
	5.1. Вхідне діагностування.	2
	5.2. Захист творчих робіт.	4
	5.3. Контрольне тестування.	2
	5.4. Вихідне діагностування.	2
6.	**Самостійна робота**	24
	6.1. Основні права і обов'язки споживача в Законі України «Про захист прав споживачів» (аналіз періодичних видань щодо дотримання Закону України «Про захист прав споживачів»). Готуємо панорамний урок. Розробка конспекту уроку з теми «Споживач – "король" ринку» (курс «Фінансова абетка», 2 клас).	2
	6.2. Фінансова грамотність: складаємо термінологічний словник. Готуємо панорамний урок. *Група № 1.* Розробка конспекту уроку з теми «Що таке фінансова поведінка людини» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас). *Група № 2.* Розробка конспекту уроку з теми «Фінансова поведінка у світі літературних героїв» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас).	2
	6.3. Фінансова абетка. Сторінка «Меценатство і благодійність». *Практична робота 4.* Економічні роздуми на теми: «Що таке багатство», «Як стати успішною людиною», «Фінансова грамотність – основа добробуту сім'ї». Методичний порадник учителя курсу «Фінансова грамотність» (початкова школа). Методика проведення уроків з теми «Я і мої перемоги» курсу «Фінансова абетка» (2 клас).	6
	6.4. Фінансова абетка. Сторінка «Економія і збереження як форми заощаджень». Сторінка «Доходи і витрати в господарстві». Методичний порадник учителя курсу «Фінансова грамотність» (початкова школа). Методика проведення уроків з теми «Розподіл і доходи в господарстві» курсу «Фінансова арифметика» (3 клас).	4

Закінчення тематичного плану

№	Зміст	Годин
	6.5. Методичний порадник учителя курсу «Фінансова грамотність» (початкова школа). Готуємо панорамний урок у початковій школі. Методика проведення уроків з курсу «Фінансова абетка» (2 клас). Методика проведення уроків з курсу «Фінансова арифметика» (3 клас). Методика проведення уроків з курсу «Фінансова поведінка» (4 клас). Розробка конспектів уроків (у малих групах або індивідуально).	6
	6.6. Підготовка залікової творчої роботи.	4

4. Навчально-тематичний план

№	Змістові модулі та теми	Розподіл годин				
		лекції	семінари	практичні заняття	самостійна робота	Усього
I.	**Модуль I.** Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури	**4**		**4**		**8**
1.1.	Вступ до економічної теорії	4				4
1.2.	Специфіка ринку капіталів і ринку грошей	4				4
II.	**Модуль II.** Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності	6		2		8
2.1.	Макроекономічна нестабільність і державне регулювання	2				2
2.2.	Фінансова грамотність як складова фінансової культури	2				2
2.3.	«Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти	2		2		4
III.	**Модуль III.** Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності	**6**		**2**		**8**
3.1.	Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя	2		2		4
3.2.	Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності	4				4
IV.	**Модуль IV.** Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі	**6**		**8**		**14**

Закінчення навчально-тематичного плану

№	Змістові модулі та теми	Розподіл годин				
		лекції	**семінари**	**практичні заняття**	**самостійна робота**	**Усього**
4.1.	Фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі. *Практична робота 1.* Установлення наступності у вивченні фундаментальних економічних категорій у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі. *Практична робота 2.* Від теми «Гроші, звідки вони беруться» (курс «Фінансова абетка», 2 клас) до теми «Гроші як об'єднувальна ланка господарської діяльності» (курс «Фінансова арифметика», 3 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші» у початковій школі	2		2		4
4.2.	Змістова складова «Я – громадянин» курсу «Фінансова абетка» (2 клас) і «Я в державі» курсу «Фінансова поведінка» (4 клас). *Практична робота 3.* Методика розв'язування фінансових задач у курсі «Фінансова арифметика» (3 клас)	2		2		4
4.3.	Споживач як основний суб'єкт сучасної економіки. Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у початковій школі. *Практична робота 5.* Визначаємо чинники, що впливають на поведінку споживача фінансових послуг	2		2		4
4.4.	Змістова складова «Господарська діяльність людини» у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі. Успішні люди України			2		2
5.1.	Вхідне діагностування			2		2
5.2.	Захист творчих робіт		4			4
5.3.	Контрольне тестування			2		2
5.4.	Вихідне діагностування			2		2
VI.	**Самостійна робота**				24	24
	Усього	**22**	**4**	**22**	**24**	**72**

5. Зміст програми

Модуль І.
ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Кількість годин – 8.

Мета модуля: надання економічних знань як важливої складової економічної культури вчителя.

Завдання модуля:

- надання знань з основ економічної теорії, визначення її ролі в житті суспільства та окремої людини;
- з'ясування значення економічної теорії в розробленні шляхів формування соціально орієнтованої економічної системи;
- проектування системи особистісних економічних цінностей.

Зміст занять

1.1. Лекція (4 години). Вступ до економічної теорії.

Предмет і методологія економічної теорії. Функції економічної теорії: світоглядна, теоретико-пізнавальна, методологічна, практична. Економічна теорія та економічна політика. Економічні закони та економічні категорії.

Потреби та економічні інтереси. Ієрархія потреб. Виробничі ресурси. Проблема вибору. Крива виробничих можливостей. Доцільність економічного вибору.

Економічні системи. Типи економічних систем. Головні питання економіки та їх вирішення в різних економічних системах. Економічна система України.

1.2. Лекція (4 години). Специфіка ринку капіталів і ринку грошей.

Капітал як фактор виробництва. Ринок капіталу як кредитний ресурс. Кредитні відносини. Відсоток.

Ринок грошей. Види попиту на гроші. Відсоткова ставка: номінальна і реальна. Фінансові установи.

Банки. Історія розвитку банківської системи. Банківська система України: особливості функціонування. Центральний банк і його функції.

Модуль ІІ.
ФІНАНСОВА ОСВІТА НАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Кількість годин – 8.

Мета модуля: розвиток професійних компетенцій слухачів курсів підвищення кваліфікації щодо впровадження фінансової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах.

Завдання модуля:

- надання економічних знань з окремих тем макроекономіки;
- систематизація знань щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні та інших країнах світу;
- ознайомлення зі світовим досвідом підвищення фінансової обізнаності населення;

- змістовий і методичний огляд курсів економічного спрямування та курсу «Фінансова грамотність» щодо перспектив упровадження фінансової грамотності в загальноосвітніх навчальних закладах.

Зміст занять

2.1. Лекція (2 години). **Макроекономічна нестабільність і державне регулювання.**

Циклічність розвитку економічних процесів. Цикли ділової активності, їхні види. Фінансова теорія економічних циклів. Фінансові причини найглибших економічних криз XX і XXI століть.

Макроекономічна політика. Форми, методи та інструменти фінансового регулювання економіки. Грошово-кредитна політика держави.

2.2. Лекція (2 години). **Фінансова грамотність як складова фінансової культури.**

Фінансова грамотність: термінологічний словник.

Сучасний рівень фінансової грамотності населення України. Синдром «змушеного споживача». Аналіз соціологічних досліджень щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні: портрет споживача фінансових послуг.

Фінансова поведінка населення в інших країнах світу: результати опитування. Світовий досвід підвищення фінансової обізнаності населення.

2.3. Лекційно-практичне заняття (4 години). **«Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти.**

Сучасний стан і проблеми шкільної економічної освіти.

Роль курсів за вибором економічного профілю у формуванні фінансової грамотності учнів.

Курс «Фінансова грамотність»: змістовий і методичний огляд; стан і перспективи впровадження.

Модуль III.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

Кількість годин – 8.

Мета модуля: розвиток економічної культури вчителів та мотивації до подальшої економічної самоосвіти.

Завдання модуля:

- установлення рівнів і параметрів характеристики економічної свідомості;
- вивчення психолого-педагогічних основ упровадження фінансової грамотності;
- з'ясування чинників, що впливають на економічну соціалізацію учнів.

Зміст занять

3.1. Лекційно-практичне заняття (4 години). **Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя.**

Економічна соціалізація особистості як процес засвоєння нею соціальних ролей в економіці. Економічні ролі особистості.

Економічна свідомість як результат відображення соціально-економічного та індивідуально-економічного буття. Рівні економічної свідомості: буденно-практичний

і теоретичний. Параметри характеристики економічної свідомості: ставлення до праці, до різних форм власності, до характеру управління економічними відносинами.

Економічний світогляд як найвища форма розвитку економічної свідомості. Економічна наука як концептуальна основа економічної свідомості.

3.2. Лекція (4 години). **Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності.**

Психологічні аспекти фінансової освіти учнів: психологічний аналіз феномена фінансової грамотності.

Психологічні чинники виховання фінансової культури дитини. Психологічні аспекти фінансової соціалізації дитини: кишенькові гроші; гроші як плата за навчання; гроші як відступні; гроші як плата за домашні справи. Роль сім'ї у фінансовому вихованні учнів початкової школи.

Педагогічні основи фінансової грамотності та виховання. Дослідження явища фінансової культури у педагогіці.

Модуль IV.
МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Кількість годин – 14.

Мета модуля: розвиток професійних компетенцій слухачів курсів підвищення кваліфікації щодо методики викладання курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі.

Завдання модуля:

- систематизація знань з курсу «Фінансова грамотність»;
- визначення ефективних методів і прийомів упровадження фінансової грамотності в початковій школі;
- створення методичних розробок і сценаріїв заходів із фінансової освіти і виховання;
- розвиток здатності слухачів до самонавчання, самооцінювання та самовдосконалення.

Зміст занять

4.1. Лекційно-практичне заняття (4 години). **Фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі.**

Лекція «*Фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі* **(2 години)**.

Практичні заняття (2 години).

Практична робота 1*. Установлення наступності у вивченні фундаментальних економічних категорій у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі.*

Практична робота 2*. Від теми «Гроші, звідки вони беруться» (курс «Фінансова абетка», 2 клас) до теми «Гроші як об'єднувальна ланка господарської діяльності» (курс* «Фінансова арифметика», 3 клас*): методика вивчення економічної категорії «гроші» у початковій школі.*

4.2. Лекційно-практичне заняття (4 години). **Змістова складова «Я – громадянин» курсу «Фінансова абетка» (2 клас) і «Я в державі» курсу «Фінансова поведінка» (4 клас)».**

Лекція «*Змістова складова «Я – громадянин» курсу «Фінансова абетка» (2 клас) та «Я в державі» курсу «Фінансова поведінка» (4 клас)*» **(2 години)**.

Фінансові установи. Правила спілкування і поведінки у фінансових установах. Податки і податкова освіченість.

Практична робота 3. Методика розв'язування фінансових задач у курсі «Фінансова арифметика» (3 клас) **(2 години).**

4.3. Лекційно-практичне заняття (4 години). **Споживач як основний суб'єкт сучасної економіки. Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у початковій школі.**

Лекція «*Методика вивчення тем змістової лінії "Я – споживач" у початковій школі*» **(2 години).**

Розділ «Я – споживач» у курсі «Фінансова абетка» (2 клас). Фінансові розрахунки в розділі «Споживання і використання товарів» (3 клас). Поведінка споживача в розділі «Я і навколишнє середовище» (4 клас).

Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у початковій школі.

Практична робота 5. Визначаємо чинники, що впливають на поведінку споживача фінансових послуг **(2 години).**

4.4. Практичне заняття (2 години). **Змістова складова «Господарська діяльність людини» у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі.**

Види господарської діяльності. Поняття виробництва. Особливості окремих галузей виробництва. Продуктивність праці.

Успішні люди України.

Модуль V.
ДІАГНОСТИКО-АНАЛІТИЧНИЙ МОДУЛЬ

Кількість годин – 10.

Мета модуля: виявлення освітніх потреб слухачів, діагностика набутих ними знань і вмінь за навчальними модулями спецкурсу; аналіз наявного досвіду в розв'язанні проблем формування фінансової культури і поведінки учнів.

Завдання модуля:

- установлення рівня фінансової грамотності вчителів і формування мотиваційного компонента щодо її підвищення;
- систематизація знань зі спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі;
- порівняння результатів вхідного і вихідного тестування;
- підбиття результатів навчальних досягнень слухачів.

Зміст занять

5.1. Вхідне діагностування (2 години).

Вхідне діагностування проводять на першому занятті цього модуля, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя, усвідомлення характеру власних прогалин у фінансових знаннях.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на визначення рівня економічних знань і здатності до економічного аналізу (за когнітивно-професійною складовою готовності до формування економічної культури учнів).

5.2. Захист творчих робіт (4 години).

Форми творчих робіт:

- панорамний урок – своєрідний панорамний огляд системи уроків курсу «Фінансова грамотність», у якому беруть участь кілька педагогів, які взаємно доповнюють один одного, і визначають найбільш ефективні методи та прийоми роботи з учнями;
- методичний порадник учителя – збірка методичних рекомендацій щодо впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі.

5.3. Контрольне тестування (2 години).

Контрольне тестування щодо визначення рівня теоретичної та методичної підготовки вчителя до впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі.

5.4. Вихідне діагностування (2 години).

Вихідне діагностування проводять на останньому занятті спецкурсу, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя до впровадження курсу «Фінансова грамотність», порівняння його результатів із вхідним діагностуванням.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Навчальні результати слухачів визначаються на основі: виконання практичних робіт, участі в семінарських заняттях, підсумкового тестового контролю, захисту індивідуальних творчих робіт.

VI. САМОСТІЙНА РОБОТА (24 години)

Мета: шляхом самоосвіти розширити знання з питань компетентнісного підходу до впровадження фінансової грамотності у початковій школі.

Завдання:

- опрацювати рекомендовані джерела інформації;
- виокремити питання, які потребують додаткової консультації;
- виконати рекомендовані практичні роботи і завдання, спрямовані на набуття вмінь і навичок компетентного розв'язання проблем щодо впровадження курсів за вибором предмета «Фінансова грамотність» у початковій школі.

Пропонуємо орієнтовний розподіл годин самостійної роботи (*табл. 1*).

Таблиця 1

Орієнтовний розподіл годин самостійної роботи спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі

Модуль І. Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури				**Самостійна робота**	
Навчально-тематичний план	*лекції*	*практ. заняття*	*усього годин*	*види самостійних робіт*	*годин*
1.1. Вступ до економічної теорії.	4		4	Основні права і обов'язки споживача в Законі України «Про захист прав споживачів» (аналіз періодичних видань щодо дотримання Закону України «Про захист прав споживачів»). Готуємо панорамний урок. Розробка конспекту уроку з теми «Споживач – "король" ринку» (курс «Фінансова абетка» (2 клас).	2
Модуль ІІ. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності				**Самостійна робота**	
2.2. Фінансова грамотність як складова фінансової культури.	2		2	Готуємо панорамний урок. *Група № 1.* Розробка конспекту уроку з теми «Що таке фінансова поведінка людини» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас). *Група № 2.* Розробка конспекту уроку з теми «Фінансова поведінка у світі літературних героїв» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас).	2
Модуль ІV. Методика викладання курсів за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі				**Самостійна робота**	
4.2.Змістова складова «Я – громадянин» курсу «Фінансова абетка» (2 клас) і «Я в державі» курсу «Фінансова поведінка» (4 клас). *Практична робота 3.* Методика розв'язування фінансових задач у курсі «Фінансова арифметика» (3 клас).	**2**	**2**	**4**	Фінансова абетка. Сторінка «Меценатство і благодійність».	**2**
				Практична робота 4. Економічні роздуми на теми: «Що таке багатство», «Як стати успішною людиною», «Фінансова грамотність – основа добробуту сім'ї». Методичний порадник учителя курсу «Фінансова грамотність» (початкова школа). Методика проведення уроків з теми «Я і мої перемоги» курсу «Фінансова абетка» (2 клас).	2 2

Закінчення табл. 1

Навчально-тематичний план	*лекції*	*практ. заняття*	*усього годин*	*види самостійних робіт*	*годин*
4.4. Змістова складова «Господарська діяльність людини» у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі. Успішні люди України.	2	2	4	Фінансова абетка. Сторінка «Економія і збереження як форми заощаджень». Сторінка «Доходи і витрати в господарстві». Методичний порадник учителя курсу «Фінансова грамотність» (початкова школа). Методика проведення уроків з теми «Розподіл і доходи в господарстві» курсу «Фінансова арифметика» (3 клас).	4
Модуль IV. Методика викладання курсу за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі				**Самостійна робота**	
				Методичний порадник учителя курсу «Фінансова грамотність» (початкова школа). Готуємо панорамний урок у початковій школі. Методика проведення уроків з курсу «Фінансова абетка» (2 клас). Методика проведення уроків з курсу «Фінансова арифметика» (3 клас). Методика проведення уроків з курсу «Фінансова поведінка» (4 клас). Розробка конспектів уроків (у малих групах або індивідуально).	6
				Підготовка залікової творчої роботи	4
Усього годин самостійної роботи					**24**

II. Зміст лекційних занять спецкурсу «Фінансова грамотність» у початковій школі

Модуль І.
ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Тема 1.
ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

План лекції

1.1. Економічна теорія: предмет, методологія, функції. Економічні закони та економічні категорії.
1.2. Потреби та економічні інтереси. Виробничі ресурси. Проблема вибору.
1.3. Економічні системи. Типи економічних систем. Головні питання економіки та їх вирішення в різних економічних системах.

Орієнтовний зміст

1.1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ, ФУНКЦІЇ. ЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ ТА ЕКОНОМІЧНІ КАТЕГОРІЇ

1.1.1. Економічна теорія: предмет, методологія, функції

«Економіка» – слово грецького походження, що означає «мистецтво ведення домашнього господарства або мистецтво управління господарством» [7].

У сучасній науковій літературі поняття «економіка» розглядається як сфера життя суспільства, яка охоплює виробництво продуктів і послуг, обмін, розподіл, створених у суспільстві благ, і їх споживання; як галузь знань, наука про господарську діяльність людей, що охоплює структуру виробництва, стосунки між людьми, ефективність використання ресурсів тощо; як синонім поняття «економічна система».

Г. Дмитренко і О. Ануфрієва, аналізуючи сутність терміна «економіка», запропоновану в радянських енциклопедичних виданнях, дійшли висновку, що в цих тлумаченнях не відображається виключна роль людини як провідної виробничої сили суспільства, яка містить величезний потенціал високої продуктивності та ефективності економіки. Учені наголошують, що безпосередньо праця людини і природні ресурси є джерелами багатства країни [1].

Представники сучасної львівської економічної школи (З. Ватаманюк, С. Панчишин та ін.), розглядаючи економіку як сферу діяльності, вважають, що в ній створюються не тільки матеріальні, а й духовні блага народу, його багатство [3].

Закономірності функціонування ринкової економіки, функціональні залежності між економічними явищами і процесами почали встановлювати ще наприкінці XIX століття. Згодом цей напрям економічної науки отримав назву економічної теорії. *Економічна теорія* – напрям економічної науки, що вивчає як суспільство, використовуючи обмежені ресурси, задовольняє потреби людей; досліджує, як потрібно організувати виробництво, розподіл і споживання благ в умовах обмежених виробничих ресурсів [3].

Економічна теорія виконує кілька *функцій:* теоретико-пізнавальну, практичну і світоглядно-виховну (ідеологічну). Так, будучи основою майже 50 економічних дисциплін, вона служить засобом пізнання економічних явищ і процесів, а сформульовані нею наукові уявлення про механізми функціонування економіки та понятєво-категорійний апарат використовують інші економічні науки (методологічна функція). Практична функція економічної теорії полягає у формулюванні наукових основ управління господарством. Окрім цього, вона покликана формувати новий тип економічного мислення, що дає змогу швидко знаходити оптимальні варіанти економічних рішень (світоглядно-виховна функція).

Слід зазначити, що одним із провідних завдань формування базової культури особистості є формування світогляду. Світогляд є духовним середовищем людини і, водночас, складовою культури, а тому – необхідним фундаментом освіти. Отже, економічна теорія як світоглядна наука, ураховуючи її зміст і функції, є фундаментом економічної освіти, складовою економічної культури.

Таким чином, *завдання економічної теорії* полягає у формуванні у свідомості населення економічного світогляду, який включає економічні знання, погляди, переконання. Беручи до уваги те, що погляди – це «прийняті людиною уявлення про світ як достовірні та емоційно пережиті, а переконання – це знання, котрі перейшли у внутрішню позицію особистості» [5, с. 416], можна констатувати, що економічні погляди і переконання базуються на економічній теорії.

Економічна наука вивчає, як люди (суспільство), використовуючи обмежені виробничі ресурси, можуть досягти створення різноманітних речей і послуг, забезпечуючи при цьому найповніше задоволення потреб. Побіжно доцільно зауважити, що всі ресурси – земля, праця людей, обладнання та устаткування – обмежені в кожний конкретний момент. Бажання ж людей задовольняти потреби повніше, якісніше – необмежені.

Проблема обмеженості ресурсів і, відповідно, вибору способу їх найкращого використання існує завжди і на всіх рівнях: для підлітка, який, маючи в кишені обмежений ресурс – 200 гривень, вирішує, що придбати; для підприємства, яке має перспективу розширення виробництва нової продукції, але може фінансувати витрати або шляхом скорочення виробництва інших видів, або взявши банківський кредит, за який треба платити відсотки; державного бюджету країни, яка вирішує, як розподілити державні кошти. Саме з проблемою обмеженості ресурсів пов'язаний *предмет* економіки – науки, яка дає відповідь на питання, як краще розподілити обмежені ресурси для задоволення потреб.

Отже, можна зробити висновок, що *економіка* (*економічна теорія*) – це суспільна наука, що аналізує і пояснює вибір, який здійснюють окремі особи, підприємства і суспільство в цілому для задоволення своїх потреб в умовах обмеженості ресурсів. Саме таке тлумачення поняття «економіка» дозволяє розкрити сутність і багатогранність економічної культури.

Хоча, як зазначає О. Корнійчук, економіку часто розуміють як одну зі сфер життєдіяльності людини, пронизану духовним і моральним началами [4].

Наведемо дещо інше визначення предмета економіки. Економічна наука вивчає, як мають бути організовані виробництво, обмін продуктами праці, розподіл багатства, споживання в умовах обмежених виробничих ресурсів для якнайповнішого задоволення різноманітних потреб.

У цьому визначенні того, що є економікою, використано чотири поняття: виробництво, обмін, розподіл, споживання. З'ясуймо зміст цих понять.

Виробництво в економічному сенсі – це спосіб поєднання виробничих ресурсів – землі, праці, капіталу (матеріальних засобів виробництва) та ін. – та їх узгодженого, ціле-

спрямованого використання. Крім того, це – спосіб поєднання різних сфер і галузей, видів виробництва, що ґрунтується на суспільному поділі праці. Обмін в економічному сенсі – відносини, завдяки яким речі та послуги рухаються від виробників до споживачів. Цей рух здійснюється за допомогою грошей, його обслуговують різноманітні установи торгівлі, транспорту, банки, страхові та рекламні компанії тощо. Розподіл в економічному розумінні – це формування доходів: підприємця чи робітника, службовця чи власника земельної ділянки, банкіра чи держави. Споживання – використання доходів і реалізація тих корисностей, що мають речі та послуги.

Отже, економічна наука досліджує, як організовані виробництво, обмін, розподіл і споживання. Правильність організації економічного життя визначається здатністю задовольняти потреби людей за наявних обмежених виробничих ресурсів.

Останнім часом у фаховій економічній літературі з'являється все більше публікацій про зміни підходів щодо специфіки економічної теорії. Так, В. Радаєв наголошує, що якщо класична політекономія (XVII століття) була теорією матеріального благополуччя, неокласична – теорією розподілу обмежених ресурсів, то сучасна економічна теорія все більше перетворюється в теорію раціонального прийняття рішень, адже економічна методологія отримала розповсюдження на проблеми дискримінації та злочинності, сфери освіти і сімейних відносин, політичної діяльності, правову систему та ін. [6].

1.1.2. Економічні закони та економічні категорії

Визначимо етапи економічного дослідження. Це – збирання фактів, розроблення теорій, обґрунтування економічної політики.

Збирання фактів – це змалювання певних явищ, сфер економіки, їхній аналіз і класифікація. Якщо, наприклад, аналізуємо сферу споживання, то нам потрібні факти про рівень доходів окремих споживачів, рівень цін на товари, структуру споживання певних сімей або верств суспільства.

Економічна теорія – спроба пояснити певні явища. З цією метою факти впорядковують, між фактами шукаються зв'язки, роблять певні узагальнення. Часто на ґрунті узагальнень створюються економічні моделі. Суттєві повторювані зв'язки формулюються як принципи, закономірності, закони науки.

Крім теорії в розумінні пояснення зв'язків між окремими явищами (теорія граничної корисності, теорія фірми тощо), існують теорії в розумінні системи поглядів, що засновані на певних вихідних положеннях. На ґрунті таких вихідних положень виникають учення, нові напрями досліджень, наукові школи. Узагальнення про поведінку дійових осіб економіки, відображені у принципах, економічних законах, можуть бути використані при розробленні політики.

Якщо втілена в економічній політиці теорія не дає бажаних наслідків, тобто якщо її пояснення дійсності не справджуються, то теорія коригується, оновлюється, іноді до старої назви теорії додається частка «нео» («новий»), наприклад, неокласична економічна теорія.

Виходячи з двох ролей, які виконує економічна наука, – пояснювати існуючу економічну дійсність і давати рекомендації щодо того, як діяти в певних економічних умовах, – розрізняють позитивну і нормативну економічні теорії. Позитивна економічна теорія розкриває зміст економічних явищ, а нормативна дає рекомендації, формулює правила поведінки економічних суб'єктів.

Завданням економічної науки як такої, що пояснює економічну дійсність, є розкриття економічних законів. ***Економічний закон*** – це суттєвий, повторюваний зв'язок між

процесами та явищами. Прикладом такого зв'язку є залежність між ціною і попитом на товар: при зростанні ціни попит на нього з боку покупців зменшується.

Економічні закони мають відмінності від законів, які вивчаються у природничих науках. Вони реалізуються (здійснюються) у масі явищ, їм підпорядковуються більшість випадків, але можливі й винятки. Основна причина такої особливості економічних законів пов'язана з тим, що вони здійснюються через діяльність людей, наділених свідомістю, волею, власними уподобаннями та інтересами.

Значення економічної науки в житті суспільства проявляється, щонайменше, у двох напрямах: у розробці принципів, що стають основами економічної політики, і у сприянні демократизації суспільства.

Значення економічної науки в житті окремої людини має, щонайменше, три прояви: сприяння раціональній поведінці у сфері споживання, доцільному використанню індивідуальних заощаджень; уміння орієнтуватись у сфері бізнесу; допомога у прийнятті правильного рішення при виборі сфери діяльності.

Висновки. Економічна теорія вивчає, як мають бути організовані виробництво, обмін продуктами праці, розподіл багатства, споживання в умовах обмежених виробничих ресурсів для якнайповнішого задоволення різноманітних потреб. Проблема розподілу обмежених ресурсів за їх найкращого використання визначає предмет економічної науки.

Дійовими особами (суб'єктами) економічних відносин можуть бути: виробники і споживачі, покупці і продавці, домашні господарства, держава, підприємці і наймані працівники, власники грошей і землі, торговці та банкіри, органи управління, окремі виробничі колективи та окремі працівники тощо.

Економічне дослідження розпочинається збиранням і опрацюванням фактів, продовжується створенням теорій і завершується обґрунтуванням певної економічної політики.

В економічному дослідженні користуються різноманітними класифікаціями, абстрагуванням від несуттєвого, узагальненнями. Тут широко застосовуються моделювання і графічне зображення.

Економічна наука певним чином пов'язана з іншими науками про суспільство, з науками про природу і людину, широко застосовує математичні методи.

1.2. ПОТРЕБИ ТА ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ. ВИРОБНИЧІ РЕСУРСИ. ПРОБЛЕМА ВИБОРУ

1.2.1. Потреби та економічні інтереси

В економічній теорії потреба цікавить нас як чинник доцільної поведінки споживача. Останній є суб'єктом економічних відносин за всіх часів і будь-яких економічних систем.

Щоб з'ясувати зміст поняття «потреба», звернімося до різних значень англійського слова «want». *Want* – потреба – водночас перекладається як необхідність у чомусь, бажання, нестача чогось. Ці різні значення слова якраз і відбивають певні сторони змісту власне явища «потреба».

Потреба – це прояв необхідності певних речей, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо це бажання лишається незадоволеним.

Потреби надзвичайно різноманітні. Тому існують різні підходи (критерії) щодо їхньої класифікації.

За *характером виникнення* потреби поділяють на базові і такі, що породжені розвитком цивілізації. Базові потреби – у повітрі, воді, їжі, захисті від різних погодних проявів

– виникають із необхідності підтримання життя людини як біологічної істоти. Водночас існують потреби, породжені розвитком цивілізації.

За *нагальністю задоволення* потреби поділяють на першочергові (їжа, одяг, житло, елементарна медична допомога) і такі, що задовольняються предметами розкоші (коштовні прикраси, хутро, екзотичні розваги). Такий поділ є досить умовним. Адже те, що могло розглядатися колись як розкіш, з часом перетворюється для більшості людей на предмет першої необхідності.

За *засобами, що забезпечують задоволення потреб*, останні поділяють на матеріальні і нематеріальні. Матеріальні потреби задовольняються тим, що має матеріальне втілення, уречевлення. До нематеріальних потреб належать передусім ті, які задовольняються послугами освіти, культури, мистецтва.

За *способом задоволення* потреби поділяють на індивідуальні і колективні. З природи людини як особистості випливає необхідність відособленого задоволення деяких потреб, наприклад, в одязі та житлі. Інші потреби можуть задовольнятися разом. Це – потреби в безпеці, громадському порядку, у незабрудненому навколишньому середовищі. Поряд з цим, є і такі потреби, що можуть задовольнятись і осібно, і разом. Це – потреби у транспорті, харчуванні, освіті, відпочинку.

Західні економісти часто користуються так званою «пірамідою потреб» за А. Маслоу. Це своєрідна класифікація, створена за критерієм значущості та ієрархії потреб. В основу цієї піраміди покладені фізіологічні потреби і потреби в гарантіях. На її другому «поверсі» – потреби у спілкуванні, на третьому – потреби у визнанні, нарешті, на четвертому – потреби в самореалізації. На перший погляд, класифікація потреб за А. Маслоу далека від економіки. Але таке уявлення не зовсім правильне. Не тільки потреби першого «поверху», а й вищих «поверхів» задовольняються через економічні відносини, а саме: через ту їхню частину, яка стосується управління.

Свої потреби ми задовольняємо за допомогою речей і послуг. Носіями споживчих благ є: товари особистого споживання, товари виробничого призначення, особисті послуги, комерційні послуги. Товари особистого споживання безпосередньо задовольняють базові потреби (в їжі, одязі, житлі, меблях) або ж роблять наше життя змістовнішим і багатшим (особисті транспортні засоби, побутова техніка тощо).

Товари виробничого призначення не беруть безпосередньої участі в задоволенні потреб споживачів, але вони роблять це опосередковано, тобто стають частиною виробничих ресурсів. Це товари у формі сировини та матеріалів, машин та устаткування, будівель заводів та офісів, обладнання залізниць і електростанцій тощо.

Здатність речі або послуги задовольняти певну потребу називається корисністю (*utility* – англійською мовою). Речі та послуги, що мають корисність, називаються споживчим благом.

Потреби людей безмежні. Ця безмежність породжена, по-перше, людською фантазією. По-друге, на потреби в ринковій економіці впливає конкуренція виробників, які постійно пропонують нові споживчі блага. По-третє, сучасні комунікації, зокрема засоби масової інформації, стимулюють потяг людини до нових потреб або нових способів задоволення старих.

1.2.2. Виробничі ресурси

Хоча економічні відносини дуже різноманітні, в їх складі можна виокремити ті процеси і явища, які ми називаємо основними. Такими вони є тому, що, змальовуючи будь-яку економіку, перш за все, характеризуємо саме їх. До таких процесів і явищ належать

виробництво і його складові – виробничі ресурси, створений продукт, економічна ефективність, розподіл створеного продукту та споживання.

Виробництво має дві важливі сторони: воно одночасно є взаємодією людини з природою і сукупністю відносин між людьми. Важливе місце у виробничих відносинах належить відносинам власності. У відносинах власності розрізняють юридичний та економічний бік.

Юридичний бік власності відображений у затверджених державою законах про правила (порядок) володіння, користування, розпорядження виробничими ресурсами, створеними продуктами, грошовими коштами тощо. Володіння означає закріплене законом ставлення особи до об'єктів власності як до своїх. Користування передбачає здійснення права задовольнити власні потреби за рахунок об'єктів власності. Розпорядження означає, що власник визначає долю об'єкта власності – продає, передає, надає його в тимчасове користування тощо.

Власність як економічне явище виникає лише за таких умов:

- існує там, де люди вступають в економічні відносини – виробляють, обмінюють, розподіляють, споживають тощо;
- передбачає реалізацію інтересів певних економічних суб'єктів – приватних осіб, колективів, держави;
- відповідає рівню розвитку технологій і наявним виробничим ресурсам.

Суб'єктами відносин власності можуть бути: приватні особи (родини), колективи (виробників, споживачів, членів громадських організацій тощо), держава в особі органів центральної та місцевої влади. За критерієм суб'єктів розрізняють такі форми власності:

- приватну або особисту;
- колективну як кооперативну і власність громадських організацій;
- державну як загальнодержавну і комунальну.

Основними *елементами процесу виробництва* є власне праця, засоби праці та предмети праці.

Праця, або цілеспрямована діяльність, передбачає застосування здібностей і трудових навичок людей, їхніх фізичних і розумових зусиль.

Предмети праці – об'єкти цілеспрямованої діяльності людини: речовини природи в первісній або частково обробленій (напівфабрикати) формі. До предметів праці належать земля, сировина, матеріали тощо. Людина діє на предмети праці за допомогою засобів праці.

Засоби праці включають машини, інструменти, обладнання, виробничі будівлі, нафто- і газопроводи, канали, мости, транспортні засоби, резервуари тощо. У сукупності засоби і предмети праці становлять засоби виробництва.

Результатом виробництва є продукт. У ньому відображається праця [8].

1.3. ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ. ТИПИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ. ГОЛОВНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ В РІЗНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМАХ

1.3.1. Особливості та принципи ринкової економіки

1. Домогосподарства і підприємства беруть участь у кругообігу як самостійні і незалежні суб'єкти господарювання, що мають власні інтереси. Ніхто спеціально не займається координацією їхньої діяльності.
2. Домогосподарства і підприємства одночасно діють як покупці і продавці. На ринку ресурсів домогосподарства пропонують, а підприємства формують попит

на працю, землю, капітал і здатність до підприємництва. На ринку продуктів вони міняються місцями: підприємства пропонують речі та послуги, а домогосподарства формують попит на них.

3. Подвійний зв'язок домогосподарств та підприємців і через ринок ресурсів, і через ринок продуктів забезпечує узгодженість їхніх дій. Домогосподарства-споживачі не можуть придбати на ринку більше товарів та послуг, ніж це дозволяють їм доходи, отримані від продажу ресурсів. Підприємці не можуть придбати ресурсів більше, ніж це дозволяє їм виручка, отримана від реалізації товарів і послуг.

Здійснення *економічного кругообігу* за такою схемою передбачає дотримання певних вимог (принципів) у стосунках між дійовими особами. Це – принципи ринкової економіки: економічна свобода, що тримається на приватній власності і вільній підприємницькій діяльності; конкуренція – змагання за можливість повніше реалізувати власний інтерес; автоматизм регулювання.

Ринкова економіка є системою надзвичайно складних зв'язків з великою кількістю дійових осіб (суб'єктів). Кожний із них керується власним інтересом, приймає власні рішення, що врівноважуються та узгоджуються автоматично. Таке врівноваження й узгодження відбувається завдяки конкуренції та вільному ціноутворенню.

Серед *недоліків ринкової економіки* слід назвати такі: по-перше, ринок погано реагує на деякі загальнонаціональні та загальнодержавні потреби, наприклад, в освіті, культурі, фундаментальних дослідженнях, збереженні навколишнього середовища тощо; по-друге, механізм ринкової конкуренції може спричиняти явища масових банкрутств, безробіття, соціального розшарування суспільства; по-третє, конкуренція – рушійний механізм ринкової економіки, має тенденцію до затухання, їй протидіють злиття фірм, що мають на меті посісти особливе, монопольне місце на ринку, а також укрупнення підприємств під впливом технічного прогресу [8].

1.3.2. Особливості та принципи планової економіки

Кругообіг у плановій економіці здійснюється між трьома суб'єктами: державою, виробниками і споживачами за посередництва так званого псевдоринку предметів споживання і «чорного» ринку.

Єдиним власником усіх ресурсів (включаючи частково і ресурс праці) є держава. Вона забезпечує виробників засобами виробництва шляхом їхнього прямого розподілу. Виробники створюють продукт, який є власністю держави. На цьому завершується перше (мале) коло кругообігу планової економіки.

Частину одержаного від виробників продукту (предмети особистого споживання та деякі послуги) держава постачає на псевдоринок предметів споживання. Псевдоринком він є тому, що обсяги та структуру виробництва тут визначають не покупці та продавці, ціни формуються не під впливом попиту і пропозиції, а визначаються центральними органами планування. Товари та послуги отримують споживачі, які (в межах власної економічної свободи) віддають свою працю державі. Держава відшкодовує споживачам витрати на відтворення робочої сили у формі централізовано визначеної заробітної плати та безоплатних послуг в освіті, охороні здоров'я, житлі. Грошові доходи споживачів використовуються на придбання предметів споживання і привласнюються державою як доходи від реалізації. Цим завершується друге коло кругообігу.

Постійними супутниками командної економіки є дефіцит продуктів, тобто незадоволені потреби, з одного боку, і невикористані ресурси через неможливість досягти раціональності за централізованого розподілу – з другого. Саме ці чинники породжують так званий «чорний», тобто нелегальний, не визнаний державою ринок.

Функціонування командної економіки здійснюється за певними *принципами*. Це централізм, ієрархія, зрівняльність.

Централізм в організації командної економіки реалізується через привласнення державою і розподіл нею виробничих ресурсів, у визначенні цін і доходів. Засобом централізму стало всеохоплююче планування.

Усі відносини командної економіки ґрунтуються на субординації, підпорядкуванні інтересів нижчих ланок (окремих споживачів, виробників) інтересам вищих (галузевих міністерств, територіальних об'єднань, держави загалом).

Командна економіка ґрунтується на обмеженні диференціації доходів щодо більшості споживачів. Люди є лише неповними власниками своєї здатності до праці. Вони не отримують доходів як власники землі або капіталу. Зрівняльність і гарантованість споживання позбавляють зацікавленості в досягненні вищих результатів праці.

Командна економіка має певні *переваги*: це унікальні можливості швидкого нагромадження виробничих ресурсів і перерозподілу їх у деякі пріоритетні сфери чи галузі; завдяки плануванню і перерозподілу ресурсів існує можливість уникнути явного безробіття та очевидних злиднів, забезпечити всім певний рівень освіти і медичного обслуговування.

Головними *недоліками* планової економіки є: нездатність забезпечити технічний прогрес і раціональне використання ресурсів, несвобода у виробництві та споживанні, низький рівень задоволення потреб, хронічний дефіцит ресурсів і предметів споживання [8].

1.3.3. Мішана економіка

Ринкову економіку розвинутих країн досить часто називають мішаною. Термін «мішана економіка» («*mixed*» *economy*) широко вживається в сучасній соціально-економічній літературі. Цей термін використовують принаймні в чотирьох значеннях.

По-перше, ним користуються тоді, коли хочуть підкреслити, що в сучасному світі не існує чистих (капіталістичних або соціалістичних) відносин.

По-друге, цей термін доводить той безперечний факт, що не завжди форма власності, на якій переважно ґрунтується економічна система, і спосіб координації дій суб'єктів економіки збігаються абсолютно. Зокрема, економічна історія знає випадки поєднання державної власності як основи системи і ринкового способу координації (колишня соціалістична Югославія) або приватної власності як основи і централізованого планування як форми координації (фашистська Німеччина).

По-третє, «мішаною», у розумінні прихильників соціал-демократичних поглядів, є економіка, в якій ринкові принципи організації виробництва поєднуються з постійним втручанням держави в розподіл.

По-четверте, «мішаною» називають економіку тоді, коли акцентують увагу на співіснуванні різних за організаційними формами і формами власності підприємств: одноосібних володінь, партнерств, акціонерних підприємств, приватних, колективних і державних підприємств.

Економіка сучасної України, якщо виходити з формальних ознак, є також мішаною. Адже в ній, поряд із державними, є недержавні підприємства, а саме: підприємства колективної власності (акціонерні та викуплені трудовим колективом), кооперативи, різні форми товариств, малі та середні приватні підприємства, спільні підприємства. Проте особливість української економіки як мішаної полягає в незавершеності ринкових реформ і в деформованості ринкових відносин.

Підсумки. Існує принциповий поділ економічних систем на ринкову і планову (командну). Кожна система має особливості економічного кругообігу, тобто взаємопов'язаного руху ресурсів, продуктів, доходів.

Кругообіг у ринковій економіці має такі особливості: здійснюється між домашніми господарствами і підприємствами; відбувається за посередництва ринку ресурсів і ринку продуктів; узгодженість дій забезпечується відповідністю ресурсів і доходів, доходів і продуктів.

Ринкова економіка ґрунтується на принципах економічної свободи, конкуренції, автоматизму регулювання і може існувати в різних формах, демонструючи різні моделі ринкової організації.

Кругообіг у плановій (командній) економіці має такі особливості: здійснюється між державою, виробниками і споживачами; відбувається частково на натуральній основі, а також за посередництва псевдоринку предметів споживання і «чорного» ринку; узгодженість дій забезпечується централізованим розподілом ресурсів, визначенням обсягів виробництва, цін і доходів.

Планова (командна) економіка ґрунтується на принципах централізму, ієрархії, зрівняльності.

Сучасна економіка значної частини країн світу є мішаною. Це означає, що в ній вільне підприємництво поєднується з державним регулюванням, що держава може не тільки контролювати певні процеси, а й втручатись у розподіл, виробляти товари і послуги. Сучасна економіка потребує поєднання різних типів підприємництва і форм власності [8].

1.3.4. Головні питання економіки та їх вирішення в різних економічних системах

Головні питання економіки: що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? Вони стосуються всіх економічних систем різних країн і в різні часи. Крім того, усі інші проблеми є до певної міри похідними від них, адже три головні проблеми стосуються мети виробництва і засобів її досягнення. Нарешті, ці проблеми постають перед усією економікою і перед кожним окремим виробником.

З'ясування цих проблем тісно пов'язане з вибором альтернативних варіантів використання ресурсів. Саме проблема «безмежність потреб – обмеженість (рідкість) ресурсів» змушує суспільство шукати найефективніші варіанти організації виробництва і розподілу матеріальних благ.

Яким же чином головні економічні проблеми розв'язує ринок?

Природно припустити, що хтось або щось має допомогти виробникам (фірмам) у вирішенні питань, які товари виробляти і скільки їх потрібно. Створюється оригінальний ринковий механізм урахування потреб покупців, їхні «голоси» фіксуються у формі грошових витрат на купівлю того чи іншого товару, тобто через «голосування» грошима. Якщо, наприклад, потреба в якомусь товарі зростає (у зв'язку зі змінами способу життя людей, їхніх смаків, рівня доходів тощо), це проявиться у зростанні маси покупок, збільшенні суми грошових витрат на придбання цього товару. Щоб задовольнити потреби покупців, які зросли, треба збільшити виробництво даного товару, що підвищить попит і ціну на відповідні ресурси. «Голосування» грошима зорієнтує виробників на те, щоб виробництво цього товару зменшити, а ресурси використати в іншій сфері, для виробництва інших продуктів.

Отже, «голосування» грошима – це ні що інше, як прояв споживчого попиту, певна заявка споживача на той чи інший товар у тій чи іншій кількості. Причому інформаційна база для визначення, що виробляти, включає всіх споживачів. Ринок створює досить надійний

механізм виробничої орієнтації підприємств, оскільки в його основу покладені потреби людей, скориговані на їхні доходи. Єдиною перешкодою на шляху безпосередньої орієнтації виробників на потреби споживачів тут може стати лише обмеженість виробничих ресурсів.

Проблема «як виробляти?» пов'язана з організацією виробництва, способом поєднання ресурсів, технологією виробництва. В її розв'язанні важливим пунктом також є «голосування» грошима. Проте повна відповідь на це питання в ринковій економіці можлива лише з урахуванням такого явища, як конкуренція між виробниками (фірмами). Саме конкуренція виявляє, які фірми можуть забезпечити виробництво даного товару і якої якості залежно від застосовуваних технологій і форм організації праці. Завдяки цьому витримується важлива умова ефективності – забезпечення найменших витрат виробництва, зростання його прибутковості.

Розв'язання проблеми «для кого виробляти?» залежить від орієнтирів самих споживачів, їхніх бажань і можливостей купити той чи інший товар. В основі тут лежать грошові доходи споживачів. Бажання придбати певний товар і можливості покупців також залежать від величини цін на виготовлені продукти та супутні їм товари, їхньої готовності віддати перевагу певним продуктам-замінникам. Оскільки кількість продукту певного виду в конкретний час обмежена, то конкурентами стають споживачі. Конкуренція споживачів може спричинити підвищення цін.

Висновки про особливості функціонування ринкової економіки

Ринкова економіка має особливі способи організації відносин економічних суб'єктів, які дозволяють забезпечувати упорядкованість і розвиток.

Перший спосіб: в умовах ринку вибір того чи іншого варіанта використання ресурсів, тобто спрямованості виробництва, а отже, відповіді на питання – що виробляти, як виробляти, для кого виробляти – визначаються через взаємодію споживачів із виробниками, що виступають на ринку як покупці і продавці. Роль економічних орієнтирів виконують ціни, витрати виробництва, розміри доходів і прибутків.

Другий спосіб: економічні рішення приймають як виробники, так і споживачі самостійно. На перший погляд, це повинно було б призвести до хаосу, анархії, диспропорцій, втрати ресурсів. Проте, як свідчить історичний досвід, цього не буває. Попри певні недоліки, розвинута ринкова система загалом забезпечує внутрішній порядок і стабільність [8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дмитренко Г. Проблеми навчання основам економіки в системі післядипломної освіти з позиції антропо-соціального підходу / Г. Дмитренко, О. Ануфрієва // Післядипломна освіта в Україні. – 2004. – № 11. – С. 9–12.
2. Економічна теорія: вступ, макроекономіка, мікроекономіка : навч. посіб. / за ред. З. Г. Ватаманюка та О. З. Ватаманюка. – Львів : Інтелект-Захід, 2008. – 540 с.
3. Економіка : навч. посіб. для учнів 10-х кл. середніх загальноосвітніх шкіл / за ред. С. М. Панчишина. – Львів : Тріада плюс, 2008. – 460 с.
4. Корнійчук О. Є. Еволюція формування економічного мислення / О. Є. Корнійчук // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С. 22–29.
5. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – К. : [Б. в.], 2009. – 655 с.
6. Радаев В. В. Экономическая социология : конспект лекций / В. В. Радаев. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2005. – 602 с.
7. Радіонова І. Ф. Загальна економіка : підруч. для 10 (11) кл. серед. загальноосвіт. закл. / І. Ф. Радіонова, І. С. Кравченко, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 396 с.

8. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://subject.com.ua/textbook/ economic/10klas/ index.html.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти термінологічний словник з теми «Вступ до економічної теорії» на підставі запропонованого кола питань.
2. Кожна наука певним чином пов'язана з іншими. Спробуйте в загальних рисах визначити, як пов'язана економічна наука з деякими іншими науками.
3. Яким чином головні економічні проблеми розв'язує планова економіка?
4. Перші лауреати Нобелівської премії з економіки (1969 р.) – Ян Тінберген і Рагнар Фріш – отримали цю найвищу нагороду «за розробку математичних методів аналізу економічних процесів». Визначити теми інтегрованих уроків з математики та фінансової грамотності в початковій школі.
5. Здійснити аналіз періодичних видань з теми «Основні права і обов'язки споживача в Законі України "Про захист прав споживачів"».
6. Розробити конспект уроку з теми «Споживач – "король" ринку» курсу «Фінансова абетка» (2 клас).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає предмет економічної теорії?
2. Як змінювались уявлення про предмет економічної науки і який внесок у ці уявлення зробили відомі економісти минулого (*табл. 2*)? Проаналізуйте, яке визначення відповідає нашим міркуванням.

Таблиця 2

Предмет економічної науки: історичний екскурс

№ пор.	Видатний економіст	Предмет економічної науки
1.	Адам Сміт (1723–1790)	Економічна наука досліджує причини зростання продуктивності суспільної праці, природний порядок розподілу продукту між різними класами і групами людей у суспільстві, сутність капіталу та способи його нагромадження. На підставі аналізу дійсності, вважав А. Сміт, економічна наука має пропонувати таку економічну політику, яка б давала людям щедрий дохід або засоби до існування, а точніше – забезпечувала б їм можливість самостійно їх добувати.
2.	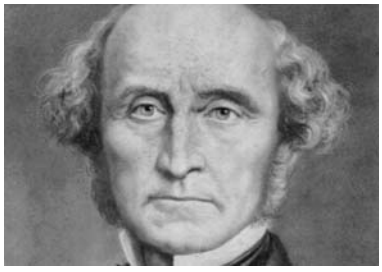 Джон Мілль (1806–1873)	Дж. Мілль зазначав, що предмет економічної науки в усі часи опинявся у центрі практичних інтересів людей. І таким предметом є багатство. Наука досліджує сутність багатства, його виробництво й розподіл, чинники, що зумовлюють процвітання або занепад суспільства.

Закінчення табл. 2

№ пор.	Видатний економіст	Предмет економічної науки
3.	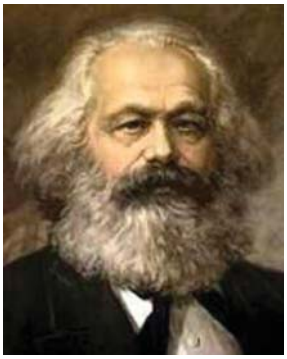 Карл Маркс (1818–1883)	Цікавий підхід до розуміння предмета й мети економічної науки розроблений К. Марксом. У передмові до своєї основної праці він писав, що предметом його дослідження є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну. Визначивши метою дослідження відкриття природного закону розвитку капіталістичного суспільства, він акцентував увагу на відносинах і суперечностях між двома класами: капіталістами і робітниками.
4.	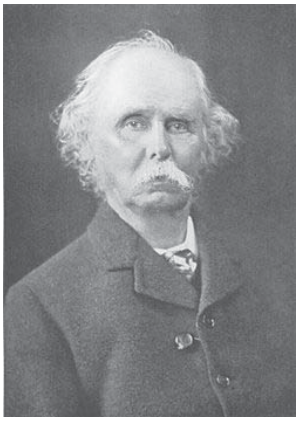 Альфред Маршалл (1842–1924)	Альфред Маршалл вважав, що економічна теорія повинна досліджувати суспільство в його повсякденних життєвих справах (у бізнесі), спрямованих на забезпечення щоденних потреб через виробництво, розподіл та обмін. Він уперше акцентував, що економічне дослідження має зосереджуватися на вивченні зв'язку попиту і пропозиції на ринках окремих товарів і закономірностей формування цін.
5.	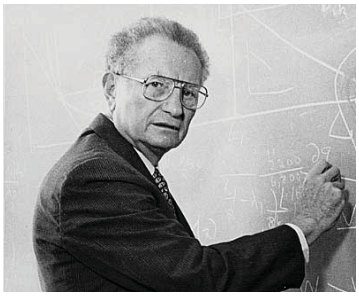 Пол Самуельсон (1915–2009)	Пол Самуельсон зазначав, що економічна теорія є наукою про використання людьми обмежених виробничих ресурсів для створення різних товарів і про розподіл їх між членами суспільства з метою споживання.

3. Назвати функції економічної теорії. Розкрити її місце в сучасному житті.
4. Дати визначення поняттям «економічна категорія» і «економічний закон». Навести приклади.
5. Розкрити ієрархію потреб за А. Маслоу.
6. Розкрити сутність економічних систем різних типів.
7. Назвати головні питання економіки і представити шляхи їх вирішення в різних економічних системах.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Економічна теорія як концептуальна основа фінансової культури.
2. Розвиток ідей В. О. Сухомлинського з формування культури потреб особистості в педагогічній теорії та практиці.

Тема 2.
СПЕЦИФІКА РИНКУ КАПІТАЛІВ І РИНКУ ГРОШЕЙ

План лекції

2.1. Капітал як фактор виробництва. Ринок капіталу як кредитного ресурсу.
2.2. Ринок грошей. Відсоткова ставка. Фінансові установи.
2.3. Банки. Історія розвитку банківської системи. Банківська система України: особливості функціонування.

Орієнтовний зміст

2.1. КАПІТАЛ ЯК ФАКТОР ВИРОБНИЦТВА. РИНОК КАПІТАЛУ ЯК КРЕДИТНИЙ РЕСУРС

Ринок – місце, де відбувається купівля і продаж товарів, послуг чи навіть коштів. Ринок, на якому заощадження населення і тимчасово вільні кошти підприємств передають (продають) у тимчасове користування тим, хто хоче їх узяти в борг за винагороду, називається **фінансовим ринком**. Його частиною є **ринок капіталів,** на якому гроші позичають на довший термін (більш ніж один рік). Вільні кошти чи майно, які вкладають у певні об'єкти з метою отримання від них прибутку, називаються **інвестиціями.**

Фінансовий ринок можна поділити на грошовий ринок (*money market*) і ринок капіталів (*capital market*). І на одному, і на другому ринках відбувається пошук вільних коштів і їх розміщення. Однак на **грошовому ринку** кошти залучають і позичають на термін до **одного року**, а **на ринку капіталів** гроші перетворюють у різні інструменти, які на ринку перебувають довше (від одного року і більше) або взагалі безстроково (наприклад, акції), а згодом обмінюють назад на гроші.

Відповідно, ринок капіталів поділяють на **фондовий** ринок (ринок цінних паперів), де в обмін на гроші покупці отримують цінні папери, і ринок **кредитів**, де кредити видають на різні терміни і для різних потреб.

За сучасних умов господарювання все більшого значення набуває **ринок капіталів**.

Аналізуючи ринок капіталу, розрізняють фізичний і фінансовий капітали. Фізичний капітал – це споруди, будівлі, машини, обладнання. Фінансовий капітал є джерелом для нагромадження (розширення обсягів) фізичного капіталу. Щоб таке розширення відбувалося, заощадження економічних суб'єктів повинні перетворюватися в інвестиції. Перетворення заощаджень в інвестиції відбувається за участі банків, інвестиційних фондів, страхових компаній тощо.

Рух капіталів відбувається у формі кредиту. **Кредит** – це надання грошей у позику на основі терміновості, повернення й отримання відсотка.

Це зумовлює появу особливої ланки ринкової інфраструктури – кредитної системи, яку утворюють банки, страхові компанії, фонди будь-яких інших організацій, що мають право комерційної діяльності. Але найважливішим елементом інфраструктури ринку капіталів і грошей є банки.

Головними учасниками ринку капіталів є:

- первинні інвестори, тобто власники вільних фінансових ресурсів, що мобілізовані банками й перетворені на позиковий капітал;
- спеціалізовані посередники – кредитно-фінансові організації, що здійснюють безпосереднє залучення (акумуляцію) коштів, перетворення їх на позиковий

капітал і подальше тимчасове передання його позичальникам на поворотній основі за плату у формі відсотків;

- позичальники – юридичні та фізичні особи, а також держава, що мають брак фінансових ресурсів і готові заплатити спеціалізованому посередникові за право тимчасового користування ними.

У ринковій економіці розрізняють дві форми грошей – гроші як гроші і гроші як позичковий капітал. Відповідно, і цінність грошей має двояку форму прояву:

1) купівельної спроможності, яку гроші набувають при обслуговуванні товарного обміну і рівень якої визначається середнім рівнем товарних цін;
2) процентної ставки, або просто процента, яку гроші набувають на грошовому ринку в ролі носія позичкового капіталу і рівень якої визначається співвідношенням попиту і пропозиції на цьому ринку.

Отже, у найбільш узагальнювальному вираженні процент – це ціна грошей як позичкового капіталу, яку вони набувають на ринку капіталів і грошей.

Позичковий процент існував не завжди. Він виник тоді, коли товарне виробництво вже досягло певного рівня розвитку, на якому склався регулярний грошовий обіг і виникли більш-менш розвинеш кредитні відносини. Процент узагалі неможливий без існування кредиту, хоч останній іноді, як виняток, можуть надавати на безпроцентній основі.

Водночас існування товарного виробництва і пов'язаних із ним кредитних відносин як основи виникнення процента не може достатньо повно пояснити природу позичкового процента.

Процент (від лат. *pro centum* – на сотню) – сота частка будь-якого числа, що взяте за ціле. В українській мові його синонімом є слово «відсоток». Такою часткою він був як у період існування лихварського кредиту, так і в умовах сучасної ринкової економіки, коли лихварський кредит витіснений іншими формами та видами кредиту. Але попри схожість зовнішньої форми, сутність процента за різних способів виробництва надто відмінна.

Отже, виробничі відносини визначають соціально-економічну природу процента. Лихварському кредитові, характерному для рабовласницького і феодального суспільств, були притаманні надзвичайно високі процентні ставки, що часто призводило до повного розорення позичальників, їхній високий рівень спричинювався тим, що, зазвичай, цей кредит мав непродуктивний характер і був високоризиковим.

У капіталістичному суспільстві кредит як рух позичкового капіталу надається для задоволення потреб капіталіста в тимчасових коштах, щоб прискорити або організувати процес виробництва чи обігу товарів. За таких умов позичковий процент не може поглинати весь додатковий продукт, інакше не буде сенсу користуватися кредитом. Процент може мати такий рівень, щоб користування кредитом було вигідним і для кредитора, і для позичальника.

В умовах ринкової економіки його сутність полягає в тому, що позичковий процент є платою за користування позичковим капіталом, його ціною. При цьому між кредитором і позичальником з приводу величини процента, його видів, методів сплати виникають певні економічні відносини, які визначають роль процента в ринковій економіці. Він є другою (після валютного курсу) економічною змінною, за якою ведуться суворі спостереження в економіці. Адже процентна ставка є вартістю позички для позичальника і винагородою позикодавця за інвестицію. Вона впливає на стан останньої та на рішення суб'єктів підприємницької діяльності щодо інвестицій чи зберігання своїх коштів у фінансових активах. Значний вплив процентної ставки і на повсякденне життя громадян, на їхні особисті рішення щодо споживання та заощадження.

Базою для процентної політики банків є грошово-кредитна політика держави і вплив на рівень ринкової ціни процента з боку центрального банку.

2.2. РИНОК ГРОШЕЙ. ВІДСОТКОВА СТАВКА. ФІНАНСОВІ УСТАНОВИ

Дуже близьким до ринку капіталів є ринок грошей. Розрізнити їх можна за такими ознаками:

на ринку грошей діють короткострокові позики, а також ринок валют, у той час як на ринку капіталів – середньо- і довгострокові позики;

на ринку капіталів беруть позики і наявний попит на інвестиційні товари, у той час як на ринку грошей – на будь-які товари.

Як і на будь-який інший товар, на гроші також існує попит. Гроші потрібні як споживачам, так і підприємцям для придбання необхідних товарів та послуг. Попит на гроші для таких цілей називають операційним попитом, або попитом на гроші з боку угод. Попит на гроші з боку угод є нееластичним і залежить від рівня ВВП у країні, тобто що більше товарів і послуг виробляють у країні, то більше потрібно грошей для їх кругообігу. Пропозиція на ринку грошей є абсолютно нееластичною.

Відсоткова ставка – ціна, що сплачується за використання грошей, звично розглядається як відсоток від кількості позичених грошей, а не як абсолютна величина. Це полегшує порівняння позичкового відсотка, що сплачується за надання у кредит різних за абсолютною величиною сум.

Слід згадати, що сукупний попит на гроші включає попит на гроші для операцій і попит на гроші як на активи. Перший прямо пропорційний рівню номінального ВВП, а останній – обернено пропорційний ставці позичкового відсотка. Рівноважна ставка визначається в точці перетину кривої попиту на гроші і кривої пропозиції грошей. Пропозиція грошей головним чином залежить від монетарної політики.

Розглядаючи роль ставки відсотка у прийнятті рішень про інвестиції, припускаємо, що інфляція відсутня. За інфляції існує різниця між грошовою, або номінальною, і реальною відсотковими ставками. Номінальна ставка – це просто відсоткова ставка, виражена у грошах за поточним курсом. Реальна відсоткова ставка – це відсоткова ставка, виражена в незмінних грошових одиницях або з поправкою на інфляцію. Реальна відсоткова ставка дорівнює номінальній відсотковій ставці мінус рівень інфляції.

Усе це свідчить про те, що саме реальна відсоткова ставка, а не номінальна ставка впливає на прийняття рішень про інвестиції. Це особливо важливо для конкретних економічних умов України, яка в 1990-х роках пережила гостру інфляцію.

Хоча для зручності економісти користуються однією відсотковою ставкою, однак фактично існує ціла низка відсоткових ставок, які залежать від цілого ряду чинників, зокрема ступеня ризику, тривалості, розміру позики, оподаткування, ступеня конкурентності тощо. Особливе значення має різний ступінь ризику. Що більший шанс, що позичальник не виплатить позики, то більший відсоток братиме кредитор, щоб компенсувати цей ризик.

Також впливає на відсоткову ставку термін, на який дається позика. За інших рівних умов довгострокові позики, зазвичай, надаються за вищу відсоткову ставку, ніж короткострокові, тому що кредитори довгострокової позики мають певні складності та можуть понести фінансові збитки через відмову від альтернативного використання своїх грошей протягом тривалого періоду.

За інших рівних умов відсоткова ставка буде вищою, що меншу суму позичкового капіталу видають, бо адміністративні видатки великої і малої позик приблизно однакові в абсолютному вираженні.

Ставка відсотка, як і ціни, виконує також розподільну функцію. Вона розподіляє грошовий і, відповідно, реальний капітал між різними підприємствами та інвестиційними об'єктами; наявні гроші, або ліквіди, між тими інвестиційними об'єктами, ступінь прибутковості або очікувана норма прибутку яких достатньо високі, щоб гарантувати виплати чинної відсоткової ставки.

Урешті-решт, відсоткова ставка розподіляє гроші і тим самим реальний капітал між тими галузями, де вони виявляться найпродуктивнішими і найприбутковішими. Такий розподіл капіталу відповідає інтересам суспільства в цілому.

Але відсоткова ставка не виконує ідеально завдання розподілу капіталу з метою його найпродуктивнішого застосування. Великі олігопольні позичальники перебувають у кращому становищі, ніж конкуруючі позичальники, перекладаючи затрати за сплату відсотка на споживачів, оскільки вони можуть контролювати пропозицію і маніпулювати своїми цінами. Великий розмір і престиж великих промислових об'єднань також дозволяє їм отримувати грошовий капітал на вигідніших умовах, тоді як на ринку грошового капіталу не з'являються менш відомі фірми, очікувані прибутки яких фактично можуть бути вищі [9].

2.3. БАНКИ. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ. БАНКІВСЬКА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Банки є однією з головних і невід'ємних складових фінансово-кредитної системи будь-якої країни. Залучаючи вільні грошові кошти вкладників і вкладаючи їх у кредитні та інші операції своїх клієнтів, вони виконують роль фінансових посередників.

Головним завданням банків як фінансових посередників є обслуговування підприємств, організацій, громадян через механізм банківського кредитування. Тобто для видавання кредитів чи здійснення інших операцій банки використовують не тільки власний, а й позичений фінансовий капітал у формі вкладів фізичних та юридичних осіб, міжбанківських кредитів тощо.

Сукупність банків, які функціонують у країні на професійній основі і взаємодіють між собою, називають **банківською системою.**

Банківська система України є дворівневою. Національний банк України є її центральним банком, надає кредити урядові і комерційним банкам. Кредити підприємствам, організаціям і громадянам надають комерційні банки.

Для отримання послуги в банку потрібно спершу відкрити рахунок (поточний, депозитний, кредитний). Так, наприклад, для відкриття поточного рахунку, який використовується в основному для забезпечення руху грошових коштів згідно з дорученнями клієнта, громадянинові потрібно:

- пред'явити паспорт і довідку про присвоєння ідентифікаційного номера;
- заповнити заяву на відкриття поточного рахунку і картку зі зразками підписів;
- укласти договір банківського рахунку фізичної особи.

За власними поточними рахунками громадян банки можуть здійснювати такі операції:

- зарахування доходів (оплати праці, пенсій тощо), виплати пенсій і стипендій;
- видавання готівки;

- платежі за послуги, одержані від юридичних і фізичних осіб;
- переказування коштів на рахунки інших фізичних осіб тощо.

Кожна особа, яка досягла повноліття, може стати клієнтом банку і користуватися широким спектром його послуг. Традиційними і найпоширенішими є такі банківські послуги: депозитні, кредитні та розрахунково-касові, які надаються банком на договірних засадах.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти конспект теми як перелік питань, відповіді на які висвітлюватимуть її зміст (кількість питань – не менше ніж 10).
2. Визначити перелік тем для економічних есе зазначеної тематики.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати особливості ринку капіталів.
2. Пояснити, як формується процент на капітал.
3. Пояснити, чим відрізняється номінальна відсоткова ставка від реальної.
4. Назвати основні функції центрального банку.
5. Визначити особливості функціонування банківської системи України.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Методика вивчення змістової складової «Я – громадянин» на уроках із фінансової грамотності в початковій школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО МОДУЛЯ І

1. Варецька О. В. Початки економіки. 4 клас : навч.-метод. посібник для вчителя. – Запоріжжя : Просвіта, 2006. – 136 с.
2. Варецька О. В. Початок сучасної економіки : методичний посібник для вчителя : у 2-х ч. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 1 ч. – 100 с.
3. Варецька О. В. Початок сучасної економіки: методичний посібник для вчителя : у 2-х ч. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 2 ч. – 108 с.
4. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
5. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
6. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 208 с.
7. Економіка : навч. посіб. для 10–11 кл. / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – К. : Либідь, 1999. – 384 с.
8. Економіка : навч. посіб. для учнів 10-х кл. середніх загальноосвітніх шкіл / за ред. С. М. Панчишина. – Львів : Тріада плюс, 2008. – 460 с.
9. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/19740704/ politekonomiya/ vidsotok.

Модуль ІІ.
ФІНАНСОВА ОСВІТА НАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Тема 1.
МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ

План лекції

1.1. Циклічність розвитку економічних процесів. Цикли ділової активності, їхні види.
1.2. Фінансова теорія економічних циклів. Фінансові причини найглибших економічних криз XX і XXI століть.
1.3. Макроекономічна політика. Форми, методи та інструменти фінансового регулювання економіки. Грошово-кредитна політика держави.

Орієнтовний зміст

1.1. ЦИКЛІЧНІСТЬ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ. ЦИКЛИ ДІЛОВОЇ АКТИВНОСТІ, ЇХНІ ВИДИ

Економічне зростання – це не плавний, рівномірний процес сходження від нижчого до вищого рівня розвитку, а складний, суперечливий, зворотно-поступальний, прогресивний рух економіки. Коливання, які регулярно повторюються за певний проміжок часу, означають циклічний характер економічного розвитку.

Економічний цикл є коливанням рівня економічної активності, коли періоди підйому змінюються періодами спаду в економіці. У пошуках причин циклічного розвитку економіки вчені створили за два останні століття близько 200 різноманітних концепцій, за допомогою яких намагалися розкрити ці причини.

Перші пояснення економічних циклів було зроблено в межах неокласичного напряму політичної економії, оскільки циклічний характер виробництва вперше виявився на початку XIX століття (економічна криза 1825 року). Характерною рисою концепцій того часу було намагання трактувати кризи як випадкове явище, спричинене порушеннями попиту і пропозиції.

Першу спробу пояснити циклічний характер капіталістичного виробництва зробив англійський економіст В. Джевонс (1835–1882). Він пов'язав економічний цикл з 11–12-річним циклом сонячної активності, що спричиняє коливання врожайності сільськогосподарської продукції, а це, у свою чергу, впливає на циклічність промислового виробництва. Американський економіст Г. Мур у праці «Економічні цикли, закони і причини їх виникнення» (1914) пов'язав циклічність із дією атмосферних факторів, що впливають на врожайність.

Інші представники економічної теорії пояснюють циклічний розвиток окремими специфічними явищами, які порушують економічну рівновагу – між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією, заощадженнями і інвестиціями, доходом виробленим і спожитим (С. Сисмонді, Т. Мальтус, Дж. Гібсон, А. Афтальон, Дж. М. Кейнс та інші).

В економічній теорії розрізняють короткі (3–4 роки), середні (7–11 років) і довгі (48–57 років) економічні цикли.

Уперше всебічно обґрунтував середні економічні цикли К. Маркс (1818–1883). Основною причиною економічних криз він називав суперечність між суспільним характером виробництва і капіталістичним привласненням його результатів. К. Маркс вважав циклічність і глибокі кризи неодмінними супутниками ринкової економіки, невід'ємним елементом ринкового економічного механізму, через який відбувається насильницьке регулювання виробництва і споживання, попиту і пропозиції, тимчасово встановлюється економічна рівновага, яка неодмінно знову і знову порушується, викликаючи циклічні коливання економіки. У неминучості криз він вбачав неминучість краху ринкової капіталістичної економічної системи, її переходу в більш розвинену, на думку К. Маркса, соціалістичну систему.

Однак історичний розвиток показав помилковість сподівань на крах ринкової економіки під натиском внутрішніх суперечностей. Завдяки теоретичним дослідженням, науковим відкриттям вдалося подолати тенденцію до постійного поглиблення циклічних коливань і зберегти основний закон ринкової економіки – конкуренцію, як її могутню рушійну силу.

Оригінальну думку з цього приводу мав видатний український економіст М. Туган-Барановський. Причину кризових коливань він вбачав у більш високих темпах зростання виробництва, засобів виробництва в порівнянні з виробництвом предметів споживання. Такої самої думки дотримувався шведський економіст Г. Кассель.

Наприкінці XIX – на початку XX століть почала розвиватися кредитно-грошова теорія циклу, представниками якої є американський економіст І. Фішер і англійський учений Дж. Хоутрі. На їхню думку, причиною криз є порушення співвідношення між попитом на гроші та їхньою пропозицією, а подолання таких криз можливе за зміни купівельної сили грошей у процесі регулювання їх кількості в обігу.

Поява нової концепції економічного циклу у 20-х роках XX століття пов'язана з іменем російського вченого М. Кондратьєва, який обґрунтував теорію «довгих» циклічних коливань, які він назвав «хвилями кон'юнктури». В економічній літературі утвердилася їхня назва – «хвилі Кондратьєва». В основі теорії «довгих хвиль» лежить розвиток ідей про економічну рівновагу. Вважаючи, що для розвитку економіки характерними є хвилеподібні коливання різної тривалості, М. Кондратьєв пов'язував їх існування з наявністю трьох видів економічної рівноваги.

Рівновага першого порядку – між звичайним ринковим попитом і пропозицією, її порушення породжує короткочасні коливання (короткий цикл), які повторюються через кожних 3–3,5 року.

Рівновага другого порядку пов'язана з капіталовкладеннями (інвестиціями) у засоби праці, порушення якої викликає циклічні «хвилі» тривалістю 7–11 років. Цей цикл він назвав середнім, ототожнивши з економічним (промисловим) циклом.

Рівновага третього порядку пов'язана із співвідношенням між «основними капітальними благами» (пасивною частиною основного капіталу) і технічними нововведеннями у виробництво, з одного боку, і рештою факторів виробництва, які визначають даний технологічний спосіб виробництва (галузева структура, сировинна база, енергетика, ціни, кредитно-грошова система тощо), – з другого.

Узагальнюючи статистичний матеріал (починаючи з кінця XVIII століть) динаміки середнього рівня товарних цін, процента на капітал, номінальної зарплати, обороту зовнішньої торгівлі, добування і споживання вугілля, виробництва чавуну і свинцю в Англії,

Франції і США, М. Кондратьєв (1892-1938) прийшов до висновку, що, поряд із середніми циклами відтворення (7–11 років), існують «великі цикли» тривалістю в середньому в 57 років. Кожен «великий цикл» проходить у своєму розвитку «хвилю зростання» і «хвилю зниження».

Перший «великий цикл», за розрахунками М. Кондратьєва, розпочався 1789 року і тривав до 1849-го, другий – охопив період із 1850 до 1896 рр., «хвиля зростання» третього закінчувалася у 1920-х роках (коли М. Кондратьєв аналізував «довгі цикли»).

Головною причиною «довгих» хвиль М. Кондратьєв вважав масове оновлення пасивної частини основного капіталу – виробничих будівель і споруд, доріг і транспортних засобів тощо. Зміна і розширення цієї частини основного капіталу відбувається не плавно, а поштовхами, як зазначав учений, вираженням чого і стали «великі» хвилі кон'юнктури. Він передбачив виникнення «великої депресії» 1929–1933 років. Найбільшою науковою заслугою М. Кондратьєва є спроба сконструювати теоретичну соціально-економічну систему, яка сама може генерувати тривалі коливання.

Концепція довгих хвиль М. Кондратьєва у 30-ті роки XX століття викликала гостру полеміку в СРСР. Прибічники концепції «автоматичного краху» капіталізму звинувачували його в апологетиці капіталізму, оскільки згідно з його концепцією за капіталізмом визнавалася наявність механізмів саморегулювання і виходу з економічних структурних криз. Подальший розвиток економіки підтвердив правильність передбачень М. Кондратьєва.

Вивченням довгих хвиль у XX столітті займалися такі відомі вчені, як Й. Шумпетер, Е. Слуцький, С. Кузнець, К. Кларк, І. Мітчел, П. Баккара, Д. Гордон, Т. Кучинський.

Суттєвий вплив на сучасну інтерпретацію теорії «довгих циклів» зробили дослідження австро-американського економіста Й. Шумпетера. Наприкінці 30-х років XX століття, розвиваючи ідеї М. Кондратьєва, він обґрунтував концепцію, згідно з якою головною причиною «великих» циклічних коливань стає хвилеподібна динаміка змін у техніці і технології, тобто в технічних нововведеннях (інноваціях).

Схематично цей зв'язок є таким: нові наукові відкриття породжують прорив у техніці і технології низки галузей; це сприяє прискореному нагромадженню капіталу (зростанню його маси), зростанню прибутків і загальному економічному піднесенню; але в міру насичення ринків сукупний попит різко зменшується, прибутки падають, значна частина капіталу виявляється надлишковою. Так виникають спочатку «підйом», а потім «спад» хвилі «великого циклу». Вихід із «хвилі зниження» можливий тільки на основі нових науково-технічних досягнень і наступних інновацій.

Ідеї Шумпетера знайшли свій розвиток у сучасній економічній теорії. Нинішнє покоління економістів продовжило дослідження «довгих» або «великих» циклів. Були виділені третій і четвертий «великі» цикли, досліджено їхню структуру.

Сучасна наука виходить з того, що причиною економічної циклічності є рівень загальних або сукупних витрат (інвестицій). Це уявлення певним чином пов'язане з причиною, яку у свій час розкрив К. Маркс, – масове оновлення основного капіталу (машин, механізмів, обладнання) на фазі пожвавлення виробництва, що, звичайно, вимагає значних інвестицій (сукупних витрат). У період криз пристосуватися до низького рівня цін, витримати тимчасову збитковість може тільки той, хто у змозі замінити старе устаткування новим, ефективнішим.

Умови, що виникають, змушують підприємців практично водночас заміняти основний капітал, не чекаючи навіть його фізичного зношування. До цього їх спонукає конкуренція, побоювання відстати в технічному рівні виробництва від конкурентів. Тому відбувається ланцюгова реакція масової заміни основного капіталу, насамперед його активної

частини – машин, механізмів і обладнання. Цей процес становить матеріальну основу, визначає тривалість і періодичність економічного циклу.

Слід зазначити, що під дією кейнсіанського антициклічного регулювання сьогоднішній економічний цикл набуває певних особливостей. Із циклу практично випала криза (спад виробництва), виділяють тільки дві фази циклу бум (піднесення) і рецесію (стагнація). Дещо скоротилася і тривалість циклу.

Джерело: http://pidruchniki.com/1417012038040/politekonomiya/politekonomiya#81.

1.2. ФІНАНСОВА ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ. ФІНАНСОВІ ПРИЧИНИ НАЙГЛИБШИХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ XX і XXI СТОЛІТЬ

Один із найвідоміших макроекономістів сучасності – Клаудіо Боріо з міжнародного банку BIS – написав програмне есе, де виклав нову теорію появи останньої кризи. Відповідно до неї, криза виникла через циклічні фінансові дисбаланси, що виразилися в різкому зростанні кредитування. Центральні банки всього світу не помітили початку зародження фінансової кризи, оскільки вона не вписалась у стандартні моделі ділового циклу. Але й через п'ять років влада лікує її неправильними методами – нескінченні монетарні пом'якшення тільки заганяють «хворобу» всередину економіки.

Кризу, яка тривала вже п'ять років, економісти так і не змогли пояснити в рамках стандартних неокейнсіанських і неокласичних теорій бізнес-циклів. Тому для пояснення потрібно застосувати добре забуту і давно не модну теорію фінансових циклів, вважає К. Боріо.

Уперше після довгої перерви теорію (засновану на поглядах австрійської школи) згадали в 1990-ті роки, коли Японія поринула в незрозумілу і нелогічну стагнацію. Але вивчення питання не врятувало світ від повторення японського шляху. Накопичених за кілька десятиліть знань вистачає, щоб зрозуміти: надм'яка монетарна політика ФРС та інших світових центральних банків не допоможе. Єдиний вихід із кризи – уряди повинні взяти всі приватні борги на себе.

Що таке фінансовий цикл? Існує коротка інструкція для розуміння цієї концепції тими економістами, які звикли думати про фінанси як про просту систему перерозподілу ресурсів, у якій потрібно враховувати тільки трансакційні витрати.

1. Думайте про середньострокову перспективу, а не про короткострокову, адже фінансові цикли набагато довші за стандартні ділові цикли.
2. Думайте про монетарну природу економіки, адже фінансова система не просто розміщує ресурси, але і сама створює купівельну спроможність і тому, частково, живе самостійним життям.
3. Думайте глобально, адже світова економіка зі своїми фінансовими, продуктовими і проміжними ринками вже достатньо інтегрована.

Загальноприйнятого визначення фінансового циклу немає, проте можна визначати його як самовідтворюваний взаємозв'язок уявлень про цінності активів, ризики, фінансові обмеження, що призводять спочатку до буму, а потім до падіння ринків. Таке визначення пояснюється тим, що найбільш точно наше становище у фінансовому циклі показують ціни на нерухомість і вартість кредиту. Кредитування особливо важливе при будівництві та купівлі нерухомості, тому ці два компоненти зазвичай взаємопов'язані. Ціни на акції мають із цими двома орієнтирами значно менший взаємозв'язок.

Також велике значення при вивченні циклів мають процентні ставки, волатильність, премія за ризик, погані кредити тощо. Фінансові цикли змінюються рідше, ніж ділові. Традиційні ділові цикли повторюються з частотою 5–8 років. У середньому довжина фінансового циклу для семи найбільш розвинених економік становить 16 років, відповідно до досліджень, які велися з 1960-х років.

Відразу за піком фінансового циклу відбувається криза. Зазвичай, як тільки цикл доходить до своєї верхньої точки, починається банківська криза. За весь період часу вивчення семи найбільш розвинених економік криза не слідувала відразу за піком тільки в тому разі, якщо вона була викликана зовнішніми втратами банків і фінансових інститутів. Наприклад, нещодавні проблеми в банківських системах Швейцарії та Німеччини були пов'язані з фінансовими циклами інших країн Європи і США. Рецесія після фінансової кризи важча, ніж після економічної. Зазвичай спад на 50% глибший, аніж падіння, викликане діловим циклом.

Кризу можна передбачити. Сучасна теорія фінансових циклів дозволяє виявити ознаки кризи в майбутньому. Причому ризики можна визначити досить точно і в реальному часі. Найбільш чіткий орієнтир – це одночасне позитивне відхилення показника кредиту до ВВП і цін на активи, особливо на нерухомість, від історичних норм. Разом ці два відхилення дають чіткий сигнал – пік близький, ось-ось почнеться криза.

Разом із глобалізацією зростає роль міжнародного компонента циклів – це можна визначити, наприклад, за часткою кредитів, виданих нефінансовим організаціям закордонними банками.

Тривалість циклу залежить від політики держави. Що ліберальнішою є фінансова політика, то сильніше виявляються висхідна і спадна частини циклу. До буму призводить і відкрита макроекономічна політика в умовах глобалізації: зростає потенціал економіки, більше можливостей для зростання цін на активи і кредитування, а також для більш низької інфляції. Через особливості останньої центральні банки, стурбовані таргетуванням інфляції, не помічають буму, ознакою якого зазвичай є зростаюча інфляція, – і в них просто немає мотивації посилювати монетарну політику. Потім буває вже пізно – за бумом «несподівано» відбувається криза.

Усі моделі, які дозволять прогнозувати кризи і розробляти правильну політику, повинні обов'язково включати три аспекти.

1. Фінансові буми не просто передують кризам, вони викликають їх. Криза – наслідок слабких місць системи, які з'являються під час стадії буму.
2. Саме кредитування і борги в цілому є двигуном будь-якого буму, адже компанії дозволяють собі більше витрачати і купувати. Це призводить до неправильного розміщення ресурсів, причому як капіталу, так і робочої сили. Як тільки ціни на активи і потоки готівки починають скорочуватись у стадії спаду, борги перетворюються в силу, яка стримує відновлення: домогосподарства, бізнес та уряд прагнуть економити, щоб відновити свої баланси.

Потрібно враховувати різницю між моделями потенційного випуску: згідно зі стандартною теорією, це випуск на рівні, що забезпечує повну зайнятість і не викликає прискорення інфляції.

Передбачається, що якщо економіка досягла свого потенціалу, то вона буде залишатися там нескінченно, поки її не «виб'є» звідти зовнішній шок. Інфляція в цій моделі – надійний індикатор того, де лежить випуск – вище або нижче потенціалу.

Згідно з теорією фінансових циклів, інфляція може бути стабільною, але випуск при цьому буде знижуватися або швидко рости – це пов'язано з фінансовими дисбалансами.

Інфляція при цьому не несе ніякої інформації про випуск. Таким чином, у різних моделях потенціал випуску може бути різним.

Нарешті, потрібно забути все, чого вчила теорія раціональної поведінки ринків.

1. Варто відмовитися від ідеї, що поведінка економічних агентів раціональна і вони володіють повною інформацією про стан ринків. Потрібно виходити з того, що інформація в агентів неповна.
2. Варто пам'ятати, що ставлення до ризику не абсолютне, а змінюється залежно від інформації про стан економіки.
3. Потрібно враховувати те, що фінансова система сама створює купівельну спроможність, а не просто слугує системою трансферту ресурсів.

Клаудіо Боріо аналізує два погляди на останню кризу.

Прийнято вважати, що причиною цієї кризи були торговельні дисбаланси у світовій економіці. Профіцити рахунку поточних операцій, особливо азійських економік, призвели до відпливу капіталу з цих країн, за допомогою якого фінансувався кредитний бум у країнах із дефіцитом рахунку поточних операцій – головним чином у США, які опинилися в епіцентрі кризи.

Заощаджень у світі було більше, ніж інвестицій. Підсумком цього став тиск на процентну ставку – особливо низькою вона була за доларовими активами, в які в основному інвестувалися профіцити азійських країн. Інвестори в пошуках більшої дохідності стали брати на себе зайві ризики – це і стало причиною фінансової кризи.

Але це не зовсім так. Один із наслідків у цій моделі підміняє першопричину кризи. Не можна робити акцент на накопиченні. Криза пов'язана зі швидким зростанням співвідношення кредитування до ВВП, а накопичення – тільки невелика частина ВВП.

Кредитний бум у США багато в чому фінансувався за рахунок внутрішніх коштів або коштів інших країн із великими дефіцитами поточного рахунку, наприклад Великої Британії. Та й самі США були великими експортерами капіталу. Причина кризи – розрив каналів фінансування у структурі кредитування – потоки заощаджень та інвестицій про це нічого не говорять.

Аналізуючи, варто орієнтуватися не на чисті (приплив мінус відплив), а на сукупні потоки капіталу. Незбалансоване розміщення активів змінило рівновагу попиту і пропозиції на ринку грошей, а також «зрушило» довгострокові природні ставки – процентні ставки, що відповідають потенційному випуску. На відміну від ринкових ставок, які залежать від політики центральних банків та інших факторів, природні ставки залежать тільки від фундаментальних факторів, які, власне, непомітно і змінилися в період буму. Отже, торговельні дисбаланси і висока норма заощаджень не можуть повністю пояснити причини виникнення економічних криз.

Джерело: http://www.ufin.com.ua/analit_-mat/gkr/212.htm.

1.3. МАКРОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА. ФОРМИ, МЕТОДИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ФІНАНСОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ. ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

Грошово-кредитне регулювання – один з елементів макроекономічної політики держави, що являє собою сукупність заходів, спрямованих на зміну грошової маси в обігу, обсягу кредитів, рівня процентних ставок та інших показників грошового обігу і ринку позичкових капіталів.

Основними інструментами грошово-кредитного регулювання є ось що.

1. Мінімальні резервні вимоги – це обов'язкова норма внесків комерційних банків у центральному банку.
2. Офіційна облікова, або дисконтна, ставка – ставка, що застосовується центральними банками в операціях із комерційними банками з обліку короткострокових державних облігацій, переобліку комерційних векселів та інших цінних паперів, які відповідають вимогам центрального банку.
3. Рефінансування – кредитування комерційних банків.
4. Операції на відкритому ринку – операції центрального банку з купівлі-продажу цінних паперів.

Наявні в розпорядженні центрального банку *інструменти грошово-кредитного регулювання класифікують за певними критеріями.*

За *об'єктами впливу* – стимулювання кредитної емісії (кредитна експансія), або її обмеження (кредитна рестрикція). За допомогою проведення кредитної експансії центральні банки переслідують цілі підйому виробництва і пожвавлення кон'юнктури; за допомогою кредитної рестрикції вони намагаються запобігти «перегріванню» кон'юнктури, що спостерігається в періоди економічних підйомів.

За *формою* інструменти грошово-кредитного регулювання розподіляють на адміністративні (прямі) і ринкові (непрямі).

Адміністративними є інструменти, які мають форму директив, розпоряджень, інструкцій, що виходять від центрального банку і спрямовані на обмеження сфери діяльності кредитного інституту. Під інструментами ринкового характеру розуміють кошти впливу центрального банку на грошово-кредитну сферу за допомогою формування визначених умов на грошовому ринку і ринку капіталів.

За *характером параметрів* інструменти грошово-кредитного регулювання розподіляють на кількісні і якісні.

За допомогою використання кількісних методів відбувається вплив на стан кредитних можливостей банків, а отже, і на грошовий обіг у цілому. Якісні інструменти являють собою варіант прямого регулювання якісного параметра ринку, як-от вартості банківських кредитів.

За *термінами впливу* інструменти грошово-кредитного регулювання розподіляють на довгострокові (реалізація займає понад один рік) і короткострокові відповідно до завдань реалізації найближчих і перспективних цілей грошово-кредитної політики.

До інших методів відносять установлення кредитних обмежень, лімітування рівня процентних ставок за депозитами і кредитами комерційних банків, портфельні обмеження й інші.

На початкових етапах переходу до ринкових відносин найбільш результативними є прямі методи втручання центрального банку в грошово-кредитну сферу. З розвитком ринкових відносин спостерігається перехід до ринкового (непрямого) методу регулювання грошової маси, насамперед – до операцій на відкритому ринку і зміни рівня процентних ставок.

Основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики НБУ є:

- визначення і регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків;
- процентна політика – регулювання центральним банком попиту і пропозиції на грошові кошти як через зміну процентних ставок за своїми операціями, так і шляхом рекомендацій щодо встановлення процентних ставок за активними і пасивними операціями банків з метою впливу на процентні ставки суб'єктів грошово-кредитного ринку та дохідність фінансових операцій;

- рефінансування комерційних банків;
- управління золотовалютними резервами – здійснення валютних інтервенцій шляхом купівлі-продажу валютних цінностей на валютних ринках з метою впливу на курс національної валюти щодо іноземних валют, на загальний попит і пропозицію грошей в Україні;
- операції з цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), у тому числі з казначейськими зобов'язаннями, на відкритому ринку;
- регулювання імпорту та експорту капіталу;
- емісія власних боргових зобов'язань та операції з ними.

Один із найвідоміших макроекономістів сучасності – Клаудіо Боріо, з міжнародного банку BIS, вважає що політикам треба боротися з кредитними бумами за допомогою бюджетної та монетарної макроекономічної політики. Це дозволить стримати розвиток дисбалансів і швидко впоратися з їхніми наслідками. Уряд може таким чином прибрати те, що називається «надлишковою еластичністю» системи.

Дієвий метод – підвищення вимог до резервів і ліквідності банків, але не під час кризи, а під час буму. Однак, для початку, бум потрібно навчитися швидко визначати. Центральні банки при проведенні монетарної політики повинні керуватися не тільки інфляцією, а й іншими показниками фінансового ринку.

Горизонт прогнозування регуляторів повинен бути більшим ніж два роки, а основний наголос у ньому повинен бути зроблений на ризики. Бюджетна політика має бути більш скромною, адже під час буму зазвичай прогнози щодо зростання економіки і доходів переоцінюються. Так, до кризи бюджети Іспанії та Ірландії здавалися цілком надійними: рівень державного боргу до ВВП був відносно низьким, а сам бюджет – профіцитним. Але уряди цих країн не врахували можливої кризи і пов'язаних з нею проблем банківського сектору, що загнало його в боргову пастку.

Більшість криз після війни були такими: висока інфляція вказувала центральним банкам на «перегрів», ті посилювали політику, а це призводило до рецесії, економіка швидко відновлювалася, нові борги не виникали, а тому й не заважали відновленню. Але остання криза почалася в період стабільної інфляції, і грошова влада її не відстежила, а потім не змогла правильно зупинити, хоча почали боротьбу з правильних кроків.

При цьому діяти потрібно так.

1. Управління кризою. Головна мета влади на цьому етапі – мінімізувати збиток і зупинити поширення. Тут підійдуть різноманітні засоби – від збільшення витрат бюджету до пом'якшення монетарної політики.
2. Подолання кризи. Відразу за симптоматичним лікуванням має слідувати основне, що усуває причини кризи. Пріоритетом має стати відновлення балансів банків, компаній та домогосподарств. Це стане основою відновлення економіки.

Урядові потрібно відразу визначити, як використовувати обмежені ресурси бюджетів, щоб допомогти розв'язати проблему балансів приватного сектору. Так, банкам повинен бути наданий капітал, але тільки за умови списання боргу і можливої націоналізації. З домогосподарств також може бути списана частина заборгованості. Це означає активну стратегію із заміни приватного боргу державним боргом. При цьому треба активно і рішуче врегульовувати всі конфлікти між позичальниками і кредиторами, менеджментом, акціонерами та інвесторами. Як тільки ризики знизяться, економіка почне зростати.

Занадто довга агресивна монетарна політика – як спосіб «купити час» – «хворому» протипоказана. Вона, ймовірно, лише затримає відновлення економіки, а не розв'яже проблеми. Це стосується і періоду низьких процентних ставок, і агресивної програми купівлі

активів. Підсумком може стати зниження доходів фінансових компаній, атрофія фінансових ринків. Крім того, агресивна політика центральних банків може загнати хворобу всередину, зробивши її хронічною.

Самі центральні банки при цьому будуть дуже обтяжені активами. Постраждають їхня незалежність і надійність. З'явиться привід критикувати їх за дуже агресивну політику. У підсумку, ризиків стане ще більше, а вихід із порочного кола так і не буде знайдено. Висновок – монетарна політика, на відміну від бюджетної, фактично не ефективна під час фінансових криз.

Натомість ефективним може виявитися зниження курсу національної валюти, що призведе до зростання експорту. У цьому разі відновлення економіки буде більш стійким. Вдалий приклад антикризової політики – це країни Північної Європи в 1990-ті роки.

Стадія управління кризою була короткою, але досить ефективною: влада стабілізувала фінансовий ринок за допомогою державних гарантій банкам і вливань ліквідності. Потім вони відразу ж взялися за проблему балансів – проводили суворі стрес-тести, деякі фінансові інститути довелося тимчасово націоналізувати, були списані погані активи, ліквідовані надлишкові потужності у фінансовій системі і поліпшена операційна ефективність. У підсумку – одужання економіки було швидким.

Невдалий приклад – Японія, в якій фінансова криза також трапилася в 1990-ті роки. Влада відразу не визначила, що це криза фінансового ринку, а проблема – у балансах, і почала знижувати ставки, що не дало позитивного ефекту. Потім, коли діагноз усе ж був поставлений, кілька років знадобилося на те, щоб використовувати гроші платників податків, аби поліпшити баланси банків і компаній. Але економіка до кінця і досі не відновилася.

BIS – банк, створений спеціально для координації роботи центральних банків, – наполегливо радить центральним банкам усього світу не захоплюватися монетарним стимулюванням. Політика, яка здається ефективною для одних країн, може мати руйнівні наслідки на глобальному рівні. Уже є ознаки того, що в деяких економіках, що розвиваються, з'являються дисбаланси, схожі на ті, що були в розвинених країнах до кризи.

Джерело: http://www.ufin.com.ua/analit_-mat/gkr/212.htm.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти структурно-логічну схему «Найглибші економічні кризи XX і XXI століть». Виокремити фінансові причини економічних криз.
2. Підібрати уривки з літературних творів, які можна використати на уроках із зазначеної теми.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати фази економічного циклу і дати їх характеристику.
2. Визначити причину циклічних коливань розвитку економіки.
3. Вказати причини економічної кризи в Україні.
4. Розкрити функції держави в регулюванні макроекономічних процесів.
5. Охарактеризувати основні інструменти державного регулювання економіки.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Формування економічної відповідальності учнів початкової школи в педагогічній теорії та практиці.
2. Особливості економічного виховання учнів у педагогічній спадщині видатних вітчизняних педагогів XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
2. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
3. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 208 с.
4. Економіка : навч. посіб. для 10–11 кл. / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – К. : Либідь, 1999. – 384 с.
5. Економіка : навч. посіб. для учнів 10-х кл. середніх загальноосвітніх шкіл / за ред. С. М. Панчишина. – Львів : Тріада плюс, 2008. – 460 с.
6. Економічна теорія. Макроекономіка : підручник / за ред. В.М. Тарасевича. – К. : Знання, 2012. – 206 с.

Тема 2.
ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ

План лекції

2.1. Фінансова грамотність: термінологічний словник.
2.2. Сучасний рівень фінансової грамотності населення України.
2.3. Фінансова поведінка населення в інших країнах світу: результати опитування.
2.4. Світовий досвід підвищення фінансової обізнаності населення.

Орієнтовний зміст

2.1. ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Для дослідження шляхів підвищення рівня фінансової грамотності учнівської молоді потрібно, перш за все, з'ясувати сутність поняття «фінансова грамотність» і проаналізувати сучасний рівень фінансової грамотності українців.

В Україні аспекти формування фінансової грамотності населення як одного з пріоритетів державної політики на сучасному етапі розглядала Д. Радзішевська, можливі шляхи підвищення фінансової грамотності населення з урахуванням кращого зарубіжного досвіду окреслила Т. Кізима, фінансовий стан і фінансову культуру студентів досліджували Ю. Кушнір і Є. Лавренюк, особливості фінансової поведінки молоді в Україні з'ясувала В. Мяленко, вплив консерватизму економічного світогляду на фінансову грамотність молоді дослідила Л. Зюман, змістові аспекти впровадження фінансової грамотності в загальноосвітні навчальні заклади України розглядала Т. Смовженко.

З'ясуємо підходи вчених до трактування поняття «фінансова грамотність».

Так, Т. Кізима визначає поняття «фінансова грамотність» як сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами і здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень. До світоглядних установок належать фінансова культура громадян, їхні пріоритети під час вибору інструментів для управління фінансами. Знаннями є усвідомлення основних правил функціонування основних фінансових інститутів, сутність економічних визначень, принципів, функцій. Навички громадян складаються з умінь працювати з фінансовою інформацією: розрахунку або пошуку потрібних показників, формування на їх основі подальших рішень та аналізу наслідків прийняття таких рішень для бюджету домогосподарства тощо.

Міжнародний консультант із фінансової грамотності Шон Мунді трактує поняття фінансової грамотності так: це знання, розуміння, навички і впевненість, які дозволяють особі приймати правильні фінансові рішення і діяти відповідно до конкретних обставин. Як мету розвитку фінансової грамотності він вважає вплив на поведінку людей, а не просто надання їм знань, розумінь і навичок.

Т. Смовженко стверджує, що фінансова освіченість допомагає зрозуміти ключові фінансові поняття і використовувати їх для прийняття рішень про доходи, витрати і заощадження для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо.

Г. Кучерова вважає, що фінансова грамотність являє собою певне вміння застосовувати фінансові знання і використовувати здобуті фінансові навички, щоб отримувати мак-

симальну користь від управління власними фінансами і застосування фінансових послуг. Під фінансовою обізнаністю пропонується розуміти наявність у людини певного рівня фінансових знань і навичок, що формують його відповідний рівень компетентності з фінансових питань. Тобто оцінкою фінансової грамотності населення має бути рівень фінансової обізнаності. Фінансова освіченість характеризує наявність певного рівня здобутої фінансової освіти.

О. Ковтун зазначає, що фінансова грамотність – це здатність громадян України ефективно управляти особистими фінансами; здійснювати коротко- і довгострокове фінансове планування та облік витрат і доходів домогосподарства; оптимізувати співвідношення між заощадженнями і споживанням; розбиратися в особливостях різних фінансових продуктів і послуг, мати актуальну інформацію про стан фінансового ринку; приймати обґрунтовані рішення щодо фінансових продуктів і послуг, а також усвідомлено нести відповідальність за такі рішення; компетентно планувати і здійснювати пенсійні нагромадження.

Узагальнення підходів дало змогу Л. Зюман визначити фінансову грамотність як сукупність знань, умінь і навичок, потрібних для прийняття усвідомлених рішень при коротко- і довгостроковому плануванні та управлінні фінансовими ризиками впродовж усього життя. Фінансово грамотною є та людина, яка має і розуміє свій фінансовий план, що є основним інструментом управління особистими фінансами.

Отже, фінансова грамотність являє собою певне вміння застосовувати фінансові знання і використовувати здобуті фінансові навички, щоб отримувати максимальну користь від управління власними фінансами та застосування фінансових послуг.

2.2. СУЧАСНИЙ РІВЕНЬ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. Синдром «змушеного споживача». Аналіз соціологічних досліджень щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні: портрет споживача фінансових послуг

На сьогодні особливої актуальності набуває проблема залучення до економіки України як фінансовий ресурс тимчасово вільних коштів населення.

Особливістю інвестиційної діяльності населення є те, що громадяни самостійно приймають інвестиційні рішення під впливом низки факторів, які потребують усебічного вивчення для подолання суб'єктивно необґрунтованих рішень, наслідком яких є недоотримання додаткового доходу від інвестиційної діяльності. Причиною необдуманих рішень в інвестиційній діяльності або повне ігнорування можливості її здійснення є низький рівень фінансової освіченості українців.

Процес підвищення фінансової грамотності населення, який розпочався в різних країнах у формі окремих ініціатив громадських і приватних організацій, поступово розвинувся до рівня національних програм і стратегій, а також наднаціональних ініціатив Світового банку та інших світових організацій.

Протягом 2010–2011 років в Україні було здійснено кілька досліджень щодо фінансової грамотності населення, обізнаності та захисту прав споживачів фінансових послуг:

- Фінансова грамотність та обізнаність в Україні: факти і висновки – соціологічне дослідження, грудень 2010 року.
- Захист прав споживачів фінансових послуг в Україні: правовий аналіз – експертне дослідження, вересень 2011 року.

- Споживче кредитування в Україні: огляд ринку і практики – експертне дослідження, вересень 2011 року.

За результатами цих досліджень було визначено портрет споживача фінансових послуг в Україні, який:

- має тільки базові знання і навички;
- використовує тільки найпростіші послуги, в основному платежі;
- не вірить у життя в борг;
- не відчуває себе комфортно ані щодо фінансових послуг, ані щодо їх провайдерів;
- не почувається захищеним у разі суперечок із фінансовою установою;
- не знає що робити, якщо виникають проблеми з фінансовою установою;
- не цікавиться фінансовими новинами;
- у питаннях фінансів довіряє родичам і знайомим;
- не аналізує можливості сімейного бюджету.

При цьому різниці за гендерною ознакою не було виявлено, проте встановлено відмінності за віковими групами.

Результати проведених досліджень щодо рівня фінансової освіченості населення України свідчать про те, що більшість осіб віком від 20 до 60 років недостатньо розуміють, що таке кредит, іпотека, страхування, змінювані процентні ставки, інвестиційні фонди, акції або облігації. Більшість українців не можуть правильно відповісти на прості математичні питання, відповіді на які треба знати, щоб управляти власними фінансами. Хоча це досить поширена ситуація (як показують дослідження, навіть у розвинених економіках рівень фінансової грамотності більшості людей залишається невисоким), в Україні ця проблема ще й ускладнюється недостатнім розумінням прав споживачів у сфері фінансових послуг [1].

Кожен другий громадянин України, який формує заощадження, зберігає вільні ресурси вдома в готівковій формі через недостатню фінансову обізнаність про фінансові установи та послуги.

Характерним є також значна недовіра до вітчизняних фінансових установ у кожного четвертого українця, причиною якої є негативний досвід співпраці з банківськими установами, пов'язаний із невиконанням останніми своїх зобов'язань. При цьому особи, які зіткнулися з проблемами при користуванні фінансовою послугою, рідко подають скаргу у відповідні органи. Решта на довгий втрачає довіру до всіх фінансових установ у зв'язку з незнанням своїх прав і фінансових альтернатив, вибір яких допоміг би уникнути низки проблем.

Більш як половина українців ніколи не планували сімейний бюджет і хаотично здійснюють витрати, не думаючи про можливість формування заощаджень. Якщо останні і існують, то лише як залишки після поточного задоволення потреб сім'ї.

Крім того, варто зазначити, що 39% населення України не мають банківських рахунків, через що не можуть скористатися навіть базовими фінансовими послугами, серед яких: оплата комунальних платежів через банк; користування банківським рахунком і пластиковою карткою; споживчий кредит; користування послугою переказу грошей через банк; обмін валюти та інше. Решта 60%, які мають банківські рахунки, найчастіше користуються послугою переказу грошей через банк; здійснюють оплату комунальних платежів через банк; користуються банківською карткою; здійснюють обмін валют; отримують споживчий кредит і користуються терміналом для проведення платежів.

Л. Захаркіна провела дослідження доходів і заощаджень домогосподарств в Україні протягом 2005–2013 рр., яке показало, що 2013 року частка заощаджень у доходах населення зменшилася майже удвічі порівняно з 2010-м і становила 8,67%; 2010 року спостерігалося

максимальне зростання – до 14,7%. Проте, за даними МВФ, протягом того ж періоду у країнах Західної Європи цей показник становив у середньому 24%. Відсутність приросту фінансових активів у 2011–2013 роках вказує на те, що за сучасного розвитку економіки України, під впливом ряду зовнішніх і внутрішніх факторів, домогосподарства надають перевагу збереженню вільних ресурсів поза фінансовими інститутами та сферою бізнесу.

Для постійної та активної участі домогосподарств в інвестуванні тимчасово вільних коштів в економіку країни важливо забезпечити населення високим як економічним, так і освітнім рівнями життя. Останній, у свою чергу, повинен включати і впровадження фінансової грамотності, яка сприяє адаптації індивіда до постійних економічних змін у державі завдяки можливості розуміння економічних новин і правильного реагування на них.

Таким чином, проблема підвищення рівня фінансової грамотності населення в Україні потребує нагального вирішення як на рівні кожного індивіда або домогосподарства, так і на загальнодержавному рівні. За різноманіття запропонованих фінансових послуг населення практично не користується інвестиційними послугами, серед яких купівля-продаж цінних паперів, формування додаткової пенсії за допомогою спеціальної депозитної програми, накопичувального страхового фонду або формування додаткової пенсії в недержавному пенсійному фонді тощо.

Незважаючи на вищеперелічені соціологічні дослідження, майже 60% українців вважають себе фінансово обізнаними і не вважають за необхідне отримання додаткового обсягу інформації про фінансові послуги. Проте понад 40% громадян зовсім не слідкують за фінансовими новинами, у разі потреби вибору фінансової установи кожен другий українець звертається за порадою до родичів чи знайомих, вважаючи їхню думку більш надійною або ж не володіючи можливостями пошуку об'єктивної фінансової інформації [1].

Зазначимо, що самі громадяни повинні бути зацікавлені у фінансовій грамотності, низький рівень якої провокує не тільки безпідставну недовіру до фінансових інститутів, а й спричиняє втрату можливого доходу населення від інвестування заощаджень в економіку. У найгіршому варіанті фінансовою необізнаністю громадян можуть скористатися недобросовісні продавці фінансових товарів та послуг.

Для інститутів фінансового ринку неосвіченість громадян спричиняє низький попит на послуги, які вони пропонують широкому загалу, через недовіру громадян, спричиненою досвідом співпраці з фінансовими шахраями і недостатньою поінформованістю про механізми роботи фінансових інститутів.

На рівні всієї держави відсутність широкої участі громадян в інвестиційному житті країни призводить до дефіциту коштів у грошовому обороті, низького рівня наданих фінансових послуг через незначний на них попит і до дисбалансу економіки країни в цілому.

2.3. ФІНАНСОВА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ В ІНШИХ КРАЇНАХ СВІТУ: РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ

Соціологічні дослідження в різних країнах світу демонструють досить низький рівень фінансової грамотності населення. Так, дослідження з ініціативи фонду Merrill Lynch Foundation виявили, що тільки 48% учнів випускних класів американських шкіл можуть правильно відповісти на питання з фінансової грамотності, 42% американських батьків ніколи не обговорювали фінансові питання зі своїми дітьми.

Дослідження Кембриджського університету і компанії Prudential Insurance 2004 року виявили, що близько 9 мільйонів учнів випускних класів британських шкіл страждають

«фінансовою фобією» та остерігаються будь-якої фінансової інформації, у тому числі й щодо стану фінансових рахунків, заощаджень і страхування.

За результатами опитування, 57% дорослого населення Японії не має загального уявлення про фінансові інструменти, більш як половина дорослого населення Австралії вважають себе фінансово грамотними, але тільки 4% з них відповіли правильно на запитання, що таке складний процент.

Загалом, за розрахунками Світового економічного форуму, на сьогодні 4 млрд людей у світі не мають доступу до банківської системи [8].

2.4. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПІДВИЩЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Для того щоб сформувати потрібну інституційну основу для розвитку фінансової культури в Україні, важливо вивчити наявний у світі досвід підвищення фінансової обізнаності населення, вважає В. Корнівська.

Важлива роль у цій справі належить державі, яка впроваджує норми і правила функціонування фінансових ринків, захисту вкладників, інвесторів тощо, координує програму з упровадження фінансової грамотності. Найбільш поширеними державними інститутами з підвищення фінансової грамотності у світовій практиці є: центральні банки (Польща, Чехія, Угорщина, Бельгія, Індонезія), фінансові регулятори (США, Естонія, Ірландія, Велика Британія, Естонія), організації та інститути з питань зайнятості населення (Австрія, Чехія, Франція), міністерство освіти й освітні організації (Словаччина).

Головним інвестором підвищення фінансової грамотності в Польщі виступає Національний банк Польщі, у системі якого є спеціальний відділ економічної освіти. Національний банк контролює і стежить за наявністю навчальних і роз'яснювальних матеріалів у рекламній та маркетинговій компаніях фінансових компаній та банків; фінансує освіту журналістів, шкільних учителів, які потім зобов'язані провести відповідну освітню роботу у своїй школі; фінансує створення методик фінансової освіти, проведення дня накопичення тощо. Важливою ланкою процесу підвищення фінансової культури в Польщі є взаємодія держави і недержавних інституцій, які пропонують програми підвищення фінансової грамотності, а Національний банк їх сертифікує.

З 2000 року з ініціативи компанії Jumpstart, а 2003-го за підтримки Конгресу США і президента Джорджа Буша квітень у США став місяцем фінансової грамотності (National Financial Literacy Month). Протягом квітня американців активно навчають, як правильно оперувати власними фінансами, набувати ефективних фінансових звичок, правильно розпоряджатися власними коштами та ухвалювати правильні рішення щодо отримання кредитів.

Управління з фінансових послуг (FSA) Великої Британії щорічно з 2003 року витрачає на підвищення фінансової культури близько 10 млн фунтів стерлінгів. Із 2000-го функціонують Бюро консультування населення, Група з питань освіти у сфері власних фінансів. Реалізуються програми: Грошовий доктор (*Money doctor)*, Молодь і гроші (*Young people and money*), Що з приводу грошей? (*What about money?*). У країні проводять тижні накопичень, місяць фінансової грамотності, інформаційні кампанії в регіонах, семінари в офісах тощо.

У Росії цей напрям формування стабільного соціально-інституційного середовища почав розвиватися після активного розгортання кризових тенденцій 2008 року, які показали, що стабільність і захищеність фінансово-інституційного простору країни безпосе-

редньо залежать від рівня фінансової культури у країні. Цей процес здійснюється на основі наявного світового досвіду держав і недержавних інституцій, діяльність яких спрямована на розвиток загальної фінансової культури в умовах підвищення відповідальності як з боку держави, так і з боку населення.

Активна відповідальна позиція держави на фінансових ринках Росії закріплена з 1995 року, коли розпочав свою роботу Федеральний громадсько-державний фонд захисту прав вкладників і акціонерів – некомерційна організація, створена указом президента № 1157 «Про деякі заходи щодо захисту прав вкладників і акціонерів». Фонд створено для запобігання функціонуванню шахрайських фінансових компаній; формування і ведення реєстру вкладників та акціонерів, права яких було порушено на фінансовому і фондовому ринках Російської Федерації; формування і ведення реєстру юридичних і фізичних осіб, що порушують правові акти, які регулюють діяльність на фінансовому і фондовому ринках. У сферу діяльності Фонду входить формування коштів для здійснення компенсаційних виплат; організація та проведення компенсаційних виплат; контроль виплат у регіонах.

Але умови сучасної кризи продемонстрували, що, попри активну державну позицію щодо регулювання діяльності фінансових ринків та захисту вкладників і акціонерів, структура російського фінансово-інституційного простору потребує істотного доформування та розвитку загальної фінансової культури як операторів фінансового ринку, так і населення, оскільки відчутна патерналістська роль держави призводить до певних викривлень і розвитку безвідповідальності населення. Так, населення, особливо після активної діяльності держави щодо підтримки нестабільних банків у період кризи, вкорінилося в думці, що держава є відповідальною за всі процеси на фінансових ринках.

Сьогодні тільки 45% росіян ведуть облік доходів, а 28% вважають, що втрати від падіння цін на нерухомість і акції їм повинна компенсувати держава. Тому було створено Експертну групу з фінансової освіти при Федеральній службі з фінансового ринку. Експертна група працює з метою розроблення пропозицій щодо підвищення рівня фінансової грамотності громадян, у тому числі щодо підвищення інформованості про роботу російського фінансового ринку. В рамках своєї діяльності Експертна група вносить пропозиції, спрямовані на недопущення порушень законодавства РФ на фінансових ринках і на захист прав і законних інтересів інвесторів. А 2009 року Група розробила Концепцію Національної програми підвищення рівня фінансової грамотності населення Російської Федерації, що стала основою послідовної державної політики в цьому напрямі.

З 2011 року Міністерство фінансів Росії здійснює розраховані на п'ять років (2011–2015 рр.) заходи з підвищення фінансової грамотності населення. Цільова аудиторія проекту – студенти, школярі та громадяни з доходами, не вищими за середні.

Весною 2008 року стартувала Програма «Фінансова культура і безпека громадян Росії». Це загальнофедеральна програма з підвищення фінансової культури і захищеності всіх верств громадян. Основний акцент у програмі зроблено на молодь, у середовищі якої відзначається найвища потреба у поліпшенні споживчої фінансової грамотності.

Також у Росії функціонує програма підвищення фінансової грамотності IBLF, що організована інтернаціональною некомерційною організацією «Міжнародний форум лідерів бізнесу». Програма спрямована на поліпшення рівня добробуту громадян Росії і стабільності російської економіки за рахунок підвищення рівня фінансової грамотності.

Активно розвиває свою діяльність «Національний Фонд сприяння фінансовій грамотності» – некомерційна організація, заснована фізичними особами на основі спільності інтересів у сфері підвищення компетентності російських громадян із питань управління особистими фінансовими коштами. Фонд виходить із переконаності, що суспільство досягає

найбільших економічних успіхів, коли його громадяни мають розвинені навички ухвалення відповідальних і свідомих рішень у фінансовій сфері.

Аналогічні заходи на державному рівні проводять, наприклад, у Казахстані, де вже реалізована Програма підвищення інвестиційної культури та фінансової грамотності населення Республіки Казахстан на 2007–2011 роки, для якої був створений веб-сайт, де кожна зацікавлена людина могла дізнатися про планування родинного бюджету, кредитування, інвестування, планування пенсії.

Світовий банк допоміг багатьом країнам розв'язати проблему поліпшення доступу до правосуддя у фінансовій сфері. Упроваджуючи спеціалізовану позасудову систему врегулювання спорів у фінансовому секторі, держава надає ринку ефективний і доступний інструмент примирення, а також підвищує довіру людей до банківської системи й інших фінансових організацій. Перед фінансовим омбудсменом стоїть просте завдання: приймати скарги від населення щодо фінансових організацій і відповідати на них якнайшвидше. Фінансовий омбудсмен уже працює в усьому світу в понад сорока розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Допомагаючи цим країнам, Світовий банк набув цінний досвід у тому, як можна створити більш ефективний інститут фінансового омбудсмена.

Іноземний досвід підтверджує, що тільки державне регулювання процесом зменшення фінансово неграмотних людей може виявитися дієвим.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Використовуючи додаткові джерела інформації, доповнити *табл. 3* «Фінансова культура: термінологічний словник».

Таблиця 3

Фінансова культура: термінологічний словник

Автор і джерело	Тлумачення поняття
	Фінансова грамотність – це
Шон Мунді. Рекомендації щодо розробки національних стратегій з фінансової грамотності	це знання, розуміння, навички та впевненість, які дозволяють особі приймати правильні фінансові рішення та діяти відповідно до конкретних обставин. Метою розвитку фінансової грамотності є вплив на поведінку людей, а не просто надання їм знань, умінь та навичок.
Т. О. Кізима. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії / Т. Кізима // Вісник ТНЕУ. – 2012. – № 2. – С. 64–71.	сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами та здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень.
Г. Ю. Кучерова [3]	певне вміння застосовувати фінансові знання та використовувати здобуті фінансові навички, щоб отримувати максимальну користь від управління власними фінансами та застосування фінансових послуг.
	Фінансова обізнаність – це
Г. Ю. Кучерова [3]	наявність у людини певного рівня фінансових знань та навичок, що формують відповідний рівень його компетентності з фінансових питань.
	Фінансова освіченість
Т. С. Смовженко	допомагає зрозуміти ключові фінансові поняття і використовувати їх для прийняття рішень про доходи, витрати і заощадження для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо.
Г. Ю. Кучерова [3]	характеризує наявність певного рівня здобутої фінансової освіти.

2. **Готуємо панорамний урок. Працюючи у групах, розробити конспект уроку.**

Група № 1. Розробка конспекту уроку з теми «Що таке фінансова поведінка людини» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас).

Група № 2. Розробка конспекту уроку з теми «Фінансова поведінка у світі літературних героїв» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Навести факти, що свідчать про низький рівень фінансової освіченості та культури населення в Україні.
2. Вказати причини низького рівня фінансової грамотності населення в Україні. У чому полягає синдром «змушеного споживача»?
3. «Намалювати» портрет українського споживача фінансових послуг.
4. Назвати зовнішні і внутрішні чинники, що впливають на формування фінансової культури населення України.
5. Узагальнити досвід розвитку фінансової грамотності населення в європейських країнах.
6. Охарактеризувати діяльність міжнародних організацій щодо дослідження рівня фінансової грамотності населення України.
7. Назвати основні завдання державної програми «Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки».
8. При Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку створено ініціативну групу, яка координує дії держави та ринку з підвищення фінансової грамотності громадян України. Назвати основні напрями її діяльності.
9. Розкрити роль Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP) у розвитку фінансової культури населення.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Особливості формування фінансової грамотності населення у країнах Європи.
2. Особливості формування і розвитку грошової культури в Україні.
3. Фінансова грамотність як складова фінансової культури учнівської молоді.
4. Шляхи формування фінансової культури учнів початкової школи.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Діти і гроші.
2. Підвалини благополуччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бонд Р. Фінансова грамотність та обізнаність в Україні: факти та висновки / Роберт Бонд, Олексій Куценко, Наталія Лозинська // Проект USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP). – Київ, грудень 2010. – 42 с.
2. Захаркіна Л. С. Підвищення рівня фінансової грамотності населення Украни / Л. С. Захаркіна, К. П. Катериніна // Економічний форум. – 2014. – № 4. – С. 200–207.
3. Захист прав споживачів фінансових послуг: поінформовані та захищені споживачі – запорука підвищення довіри до фінансового сектору [Електронний ресурс] // Проект USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP). – 2009–2012. – 104 с. – Режим доступу : http://www.finrep.kiev.ua/download/legal_publication_jan2013_ua.pdf.
4. Кізима Т. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vtneu/2012_2/2_2012/06Kiz.pdf.

5. Ковтун О. А. Проблеми періодизації трансформації фінансової поведінки домогосподарств на ринку фінансових послуг України / О. А. Ковтун // Проблеми економіки. – 2013. – № 3. – С. 274–281.
6. Корнівська В. О. Формування фінансової культури українського населення в контексті мінімізації ринкової асиметрії [Електронний ресурс] / В. О. Корнівська // Економіка і прогнозування. – 2011. – № 4. – С. 117–126. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/econprog_2011_4_13.pdf.
7. Кучерова Г. Ю. Шляхи розвитку фінансової культури населення [Електронний ресурс] / Г. Ю. Кучерова // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. – 2013. – № 2. – С. 125–131. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vsuem_2013_2_18.pdf. – (Сер. : Економіка і менеджмент).
8. Ломачинська І. А. Фінансова грамотність як основа оптимізації фінансової поведінки в умовах глобальної трансформації [Електронний ресурс] / І. А. Ломачинська. – Режим доступу : http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/economics/econom16_20.
9. Радзішевська Д. В. Підвищення фінансової грамотності населення України як один із пріоритетів державної політики на сучасному етапі [Електронний ресурс] / Д. В. Радзішевська. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Radzishevska.pdf.
10. Соркін І. В. Методологічні засади розроблення стратегічних документів щодо фінансової грамотності / І. В. Соркін // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2013. – Вип. 2. – С. 301–309.
11. Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 рр. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 № 867-р.
12. Шпак І. Фінансово безкультурні українці? [Електронний ресурс] / Інна Шпак // Економічна правда. – Режим доступу : http://www.epravda.com.ua/publications/2011/03/3/274995.

Тема 3.
«ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ

План лекції

3.1. Сучасний стан і проблеми шкільної економічної освіти.
3.2. Роль курсів за вибором економічного профілю у формуванні фінансової грамотності учнів.
3.3. Курси предмета «Фінансова грамотність»: змістовий і методичний огляд; стан і перспективи впровадження.

Орієнтовний зміст

3.1. СУЧАСНИЙ СТАН І ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ

Актуальність проблеми формування економічної культури учнів загальноосвітніх навчальних закладів відзначено в нормативних освітніх документах. Так, Державний стандарт початкової загальної освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів № 462 від 20.04.2011, окреслює вимоги до освіченості учнів початкової школи, гарантії держави в її досягненні.

Метою освітньої галузі «Суспільствознавство» у початковій школі є особистісний розвиток учня, формування його соціальної і громадянської компетентностей шляхом засвоєння різних видів соціального досвіду, що складається із загальнолюдських, загальнокультурних і національних цінностей, соціальних норм, громадянської активності, прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур, традицій і різних думок.

Для досягнення зазначеної мети передбачається виконання таких завдань:

- виховання гуманної, соціально активної особистості, яка усвідомлює свою належність до етносоціального і соціально-культурного середовища, здатна розуміти значення життя як найвищої цінності;
- оволодіння способами діяльності та моделями поведінки, які відповідають загальноприйнятим нормам моралі і права;
- розвиток навичок взаємодії в сім'ї, колективі, суспільстві шляхом активного спілкування із соціальним оточенням, накопичення досвіду комунікативної діяльності, дотримання правил толерантної поведінки, співпереживання і солідарності з іншими людьми в різноманітних життєвих ситуаціях;
- формування основ *споживчої культури*, уміння самостійно приймати рішення щодо власної поведінки.

Соціальна і громадянська компетентності як ключові мають міждисциплінарний характер, інтегруються за допомогою всіх освітніх галузей і спрямовуються на соціалізацію особистості, набуття громадянських навичок співжиття і співпраці в суспільстві, дотримання соціальних норм.

Державний стандарт базової і повної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів № 1392 від 23.11.2011, окреслює вимоги до освіченості учнів і випускників основної та старшої школи, гарантії держави в її досягненні.

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів репрезентовано за галузевим принципом у семи освітніх галузях, однією з яких є «Суспільствознавство». Основна мета освітньої галузі «Суспільствознавство» полягає в забезпеченні розвитку учня як особистості, що керується гуманістичними нормами і цінностями, усвідомлює себе громадянином України та успішно самореалізується в сучасному українському суспільстві.

Як зазначено в документі, завданнями цієї освітньої галузі є:

- забезпечення реалізації можливостей розвитку учня як вільної особистості, здатної за допомогою набутих ключових і галузевих компетентностей ефективно самореалізовуватися в сучасному багатоманітному глобалізованому світі та брати участь у житті демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства, вчитися протягом усього життя;
- розвиток інтелекту дитини, її критичного і творчого мислення, визначення нею власної ідентичності як особистості, громадянина, члена родини, етнічної, релігійної, регіональної та локальної спільноти;
- формування в учнів почуття власної гідності, поваги до прав людини, гуманістичних традицій і загальнолюдських цінностей, здатності формувати власну етичну позицію та дотримуватися правил соціально відповідальної поведінки.

Суспільствознавчий компонент освітньої галузі «Суспільствознавство» у старшій школі (змістова лінія – людина в економічній сфері) визначає такі державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів.

Учні мають знати і розуміти сутність і структуру економіки та економічних відносин, економічної системи України, функціонування ринку праці, бюджетної, фінансової, податкової систем, сутність підприємництва, уміти аналізувати економічні відносини, використовуючи при цьому історичний підхід, критичне мислення та елементи логіки, добирати джерела економічної інформації та працювати з економічними даними, установлювати причинно-наслідкові зв'язки між економічними подіями на міжнародній арені та в Україні, аналізувати і враховувати фінансові ризики, застосовувати набуті знання і вміння під час планування домашнього господарства та бюджету родини, формування власних професійних цілей та вибору шляхів їх досягнення, виявляти ставлення до власних економічних потреб та шляхів їх задоволення, оцінювати особливості сучасного ринку праці в Україні, наявні економічні ресурси, можливість розроблення та реалізації особистих економічних проектів, розуміти об'єктивні причини глобалізації.

Концепція економічної освіти (рішення Колегії МОН України від 04.12.2003, протокол № 12/7-4) визначає метою шкільної економічної освіти «формування економічної культури молоді, сприяння розумінню та компетентному використанню економічних законів, подальшому вибору професійної діяльності».

З огляду на державні й особистісні потреби, предмет «Економіка» починаючи із 2001/2002 н. р. включено до інваріантної частини типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 – 2004/2005 н. р. (наказ МОН України від 25.04.2001 № 342). МОН України ініціювало створення кількох варіантів програм, підручників, навчально-методичних посібників.

У ті роки МОН України рекомендувало викладати дисципліни економічного циклу за схемою, представленою в *табл. 4* (до неї включено спецкурси – С, навчальний предмет «Основи економіки» – ОЕ).

Загальноосвітній навчальний заклад міг обирати варіант упровадження економічних знань залежно від своєї загальної концепції економічної освіти і профілю закладу, потреб та інтересів учнів.

Таблиця 4

Схема викладання дисциплін економічного циклу

Класи	Варіанти викладання дисциплін економічного циклу				
	1	2	3 (поглиблене вивчення)	4 (поглиблене вивчення)	5
1	С	–	–	–	–
2	С	–	–	–	–
3	С	–	–	–	–
4	С	–	–	–	–
5	С	С	–	–	–
6	С	С	–	–	–
7	С	С	–	–	–
8	С	С	ОЕ , С	–	–
9	С	ОЕ , С	ОЕ , С	–	–
10	ОЕ	ОЕ	ОЕ	ОЕ	ОЕ
11	С	С	С	ОЕ , С	–

Джерело. Про вивчення економіки у 2001/2002 навчальному році // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 3. – С. 4–5.

Науковці виділяють чотири етапи впровадження економічних дисциплін в освітній процес загальноосвітніх навчальних закладів, кожен з яких потребував певної підготовки вчителів і створення відповідного економічного освітнього простору.

Перший етап (1991–1993 рр.) – пошук змісту, форм і методів викладання економіки. Для нього характерні: відсутність логічно побудованого курсу економіки, навчальної та методичної літератури, в основному лекційний тип викладання окремих елементів економічної теорії та інших економічних дисциплін.

Другий етап (1994–2000 рр.) – період формування, розвитку і накопичення навчального та кадрового потенціалу, матеріальної бази, досвіду викладання економіки.

У середині 90-х років XX століття на державному рівні було зроблено першу спробу запровадження економіки в загальноосвітніх навчальних закладах. У той час було розроблено проект Концепції економічної освіти і Державного стандарту загальної середньої освіти з економіки, видано перший підручник з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (2000 р.), почалася масова перепідготовка вчителів. У квітні 1996 року було створено Всеукраїнську асоціацію викладачів економіки (ВУАВЕ); 1998-го проведено першу учнівську олімпіаду з економіки.

А 1997 року вийшов збірник «Неперервна економічна освіта: навчальні програми» (автори І. Сасова, О. Падалка, О. Шпак), у якому було вміщено програми із соціально-економічної підготовки учнів 1–11 класів.

Третій етап (2001–2004 рр.) – період масового запровадження економіки в загальноосвітніх навчальних закладах.

Значну роль щодо розв'язання вищезгаданої проблеми відіграла співпраця вітчизняних фахівців з Національною радою з економічної освіти США (NCEE), що існує з 1949 року

і є однією з найвпливовіших у світі недержавних освітніх організацій. Так, наприклад, NCEE у рамках семінарів «Тренінг тренерів» надала суттєву допомогу у становленні економічної освіти в країнах СНД, у тому числі в Україні.

Активна робота з організації науково-методичного супроводу викладання економіки та курсів за вибором здійснювалась обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти. Зокрема, 2001 року в Харківському обласному науково-методичному інституті безперервної освіти вперше в Україні введено посаду методиста з економіки. Того ж року проведено першу Всеукраїнську олімпіаду з економіки. У вересні 2004-го в Києві відбувся Міжнародний симпозіум «Економічна освіта в системі підвищення кваліфікації педагогів: розвиток партнерства».

Станом на кінець 2004 року мережа недержавних організацій економічної освіти об'єднувала 16 регіональних центрів, Всеукраїнську асоціацію вчителів економіки, Українську раду з економічної освіти (УРЕО). У той час за активної участі тренерів УРЕО в Харкові вийшов перший номер журналу «Економіка в школах України».

Четвертий етап (з 2005 року) – період формування безперервної економічної освіти, що реалізувався шляхом упровадження допрофільного і профільного навчання.

Починаючи з 2005 року в регіонах України ініціюється створення і впровадження програм розвитку безперервної економічної освіти. Так, у Харківській області з метою створення цілісної системи економічної освіти прийнято Обласну програму розвитку безперервної економічної освіти на 2005–2010 роки (затверджено 30.11.2004 головним управлінням освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації), структурна модель якої мала таку схему: дошкільний навчальний заклад (ДНЗ) – 1(2) – 11-й клас; з 5-го по 11-й клас; з 8-го по 11-й клас; 10–11-й класи, забезпечуючи такі функції: загальноосвітню, пов'язану з формуванням світогляду та розвитком розумових здібностей на основі економічного способу мислення; компетентнісну, спрямовану на формування вмінь практичного і творчого застосування здобутих економічних знань як основи прийняття багатьох повсякденних рішень; профорієнтаційну, що реалізується в ході формування та розвитку професійних навичок до підприємницької діяльності й діяльності в економічній сфері взагалі; виховну, пов'язану з формуванням сучасної економічної культури особистості, фінансової грамотності, трудової моралі, ділової етики тощо.

Відповідно до листа МОН України щодо викладання економіки в 2006/2007 н. р., на початок року було підготовлено навчально-методичне забезпечення для учнів і вчителів (навчальні програми, підручники і посібники, збірники завдань і задач, інтегрований електронний комплекс, навчальну програму курсів підвищення кваліфікації вчителів), організовано регіональні центри економічної освіти, за допомогою яких проводилась підготовка вчителів у курсовий і міжкурсовий періоди, створено Асоціацію вчителів економіки, продовжувалося видання фахових журналів та ін. Проте шкільна економічна освіта гальмувалася через брак підготовлених учителів економіки, особливо в сільській місцевості.

Аналіз методичних листів МОН України щодо викладання у школах економіки у 2001–2014 роках засвідчив, що держава вбачала метою економічної освіти і виховання учнів формування в них економічного мислення, готовності свідомо діяти, застосовувати отримані знання на практиці. Зазначене є цілком закономірним, оскільки саме у школі формується економічна культура учнів, яка дозволяє швидше адаптуватися в умовах ринкової економіки.

Отже, відповідно до державних вимог вивчення економіки в школі має забезпечувати розвиток економічної культури, економічного мислення учнів, спрямованих на критичний аналіз процесів і результативність діяльності; формування вмінь самостійно набувати, за-

своювати і застосовувати економічні знання, пояснювати сучасні економічні процеси; розширення уявлень про професійну діяльність у сфері економіки, отримання і закріплення навичок обраного профілю.

Перехід до профільної школи зумовив зміни в економічній освіті. У старшій школі економіка як базова дисципліна з 2011/2012 н. р. викладається в 11-х класах усіх профілів (1 год. щотижня). Профільне навчання забезпечується вивченням курсу «Економіка» (3 год. щотижня в 10–11 класах), уведенням курсів за вибором і факультативів, а також близьких до економіки предметів (математики на академічному рівні та географії на профільному).

Навчання здійснюється з використанням таких програм.

- Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 11 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2010.
- Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 10–11 класи. Профільний рівень. – К., 2010.
- Програми для профільного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. Програми спецкурсів і факультативів. 10–11 кл. (видавництво «Абетка-Нова», 2003, 2006).
- Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором) Частина І. 10-11 класи (для 11 класу), (видавництво «Аксіома», 2008).
- Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором). Частина ІІ (видавництво «Аксіома», 2008).
- Економіка. Програми курсів за вибором та факультативів. – К., 2010.
- Основи споживчих знань. (Гільберг Т. Г., Капіруліна С. Л., Довгань А. І. та ін.). – ЄС і ПРООН, 2008.

Під час організації допрофільного вивчення економіки в 8–9-х класах за рахунок годин варіативної складової навчального плану рекомендовано вивчати курс «Моя економіка» (автори: Л. Кириленко, Л. Крупська, І. Пархоменко, І. Тимченко).

Таким чином, можна констатувати, що в Україні сформовано систему шкільної економічної освіти, яка має:

– певну правову базу, зафіксовану в законодавстві України в галузі освіти, і методологічну базу, відображену у відповідних концептуальних документах і дослідженнях;

– новий зміст освіти, відображений у Державному стандарті освіти і навчальних програмах, зокрема профільної школи;

– програми і навчально-методичні матеріали для курсів за вибором економічного спрямування та факультативів і досвід викладання цих курсів;

– організацію позаурочної дослідницької діяльності учнів (Всеукраїнські олімпіади з економіки, турніри юних економістів, конкурс-захист МАН);

– значну кількість методичних розробок, здійснених учителями і методистами з економіки ІППО.

3.2. РОЛЬ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ У ФОРМУВАННІ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНІВ

Сучасна шкільна економічна освіта включає три блоки дисциплін, котрі формують світогляд учнів: загальноосвітній, інноваційно-практичний, блок дисциплін спеціальної підготовки. Вони можуть вивчатися залежно від обраного навчальним закладом рівня. Такими рівнями є: початковий (початкова економічна освіта – 1–4 класи); перший (основна

економічна освіта – 5–7 класи); другий (допрофільна економічна освіта – 8–9 класи); третій (профільна економічна освіта – 10–11 класи). Перелік і зміст курсів за вибором економічного спрямування залежить як від рівня, на якому починається їх вивчення, так і від моделі, яку обрав навчальний заклад: 1) ДНЗ – 1(2) – 11 класи; 2) 5–11 класи; 3) 8–11 класи; 4) 10–11 класи.

Усі програми шкільної економічної освіти можна умовно розподілити на три групи: 1) програми загальнокультурного характеру, завдання яких – загальна економічна освіта, що передбачає ознайомлення з основами економічної теорії, господарського і суспільного життя; 2) програми, метою яких є підготовка до подальшого вдосконалення і поглиблення одержаних знань у галузі економіки (це курси академічного характеру); 3) курси прагматичного, професіонального характеру (основи підприємництва, податкового законодавства, банківської справи тощо).

Варіативною частиною кожного з Типових навчальних планів для учнів 1–4-х класів передбачено від однієї до трьох додаткових годин, які можна використовувати за вибором загальноосвітнього навчального закладу з урахуванням особливостей навчального закладу та індивідуальних освітніх потреб учня: на посилення предметів інваріантної складової; вивчення додаткових курсів; проведення індивідуальних і групових занять.

Обирати для вивчення слід курси, які реалізуються навчальними програмами, рекомендованими Міністерством освіти і науки України. З цією метою можна скористатися чинними навчальними програмами:

- Початковий курс економічних знань «Цікава економіка», авт. Кашуба Л. В. (Т. : Мандрівець, 2009);
- «Азбука споживача», 1–2 роки навчання, авт. Бородачова Н. В., Лаврентьєва Г. І. (Т. : Мандрівець, 2009);
- «Основи споживчих знань», 1–12 роки навчання, авт. Гільберг Т. Г., Довгань А. П., Капіруліна Т. Л. та ін. (К. : Навчальна книга, 2008).

Навчальні програми «Азбука споживача» і «Основи споживчих знань» є програмами початкової економічної освіти з практичним спрямуванням для учнів початкової школи.

«Азбука споживача» – це навчальний курс за вибором, розрахований на два роки. Курс «Основи споживчих знань» розрахований на вивчення протягом чотирьох років у початкових класах.

Мета зазначених курсів – сприяти формуванню в учнів культури споживача, необхідної для якісного та безпечного споживання, що базується на засвоєнні прав споживача, визнаних світовою спільнотою і законодавством України.

Навчальні курси «Азбука споживача» та «Основи споживчих знань» спрямовані на формування в учнів відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» поваги до закону як загальносуспільних правил, встановлених державою для захисту прав та інтересів споживачів через створення уявлення про відповідальність споживача за свій вибір на ринку, засвоєння навичок і вміння правильно поводитися в різних ситуаціях, зокрема в стосунках із продавцем при виборі товару та здійсненні покупки тощо.

Розвивальний аспект курсів передбачає формування особистого споживчого досвіду учня, усвідомлення потреби вдосконалювати і підвищувати свою споживчу грамотність протягом усього життя, що пов'язано з оновленням ринку товарів і послуг, засобів рекламування, інтегруванням України в європейську і світову спільноту.

Виховний аспект курсів передбачає формування в учнів свідомого ставлення до економії та бережливості, культури споживання, розуміння ролі грошей, виваженого сприйняття реклами, а також усвідомлення потреб і можливостей родини та окремих

її членів. Важливим виховним фактором є використання і поширення учнем набутих споживчих знань серед близького оточення. Набуття учнем споживчих знань сприяє підвищенню самооцінки, основою якої є навчальна праця і відчуття своєї корисності для інших людей завдяки засвоєним знанням та навичкам.

Важливим аспектом навчальних курсів є їхній персоніфікований характер, тобто безпосередній стосунок усіх тем і понять до життя та інтересів кожної дитини особисто. «Я – споживач» – усвідомлює учень уже на початку вивчення курсу. Із цим усвідомленням, яке підвищує самооцінку дитини, продовжується ознайомлення і засвоєння ним подальших понять. Такий підхід дозволяє учням відчувати персональну причетність до світу товарів і послуг, створених для задоволення споживчих потреб людини.

Навчальні курси сприяють соціальній адаптаціїї молодших школярів до життєвих реалій. Активізується здатність учнів як споживачів до особистої внутрішньої дисципліни в дотриманні правил грамотної споживчої поведінки.

Кожний з обраних предметів включає елементи інтернаціонального виховання учнів через спільність споживчих потреб, які поєднують людей різних країн.

Вивчення зазначених курсів здійснюється за навчальними посібниками:

- «Азбука споживача», 1, 2 роки навчання, авт. Бородачова Н. В., Лаврентьєва Г. І. (К. : Інститут споживчих програм, 2007, 2008, 2009);
- «Абетка юного споживача». Навчально-методичні матеріали для 1 класу, авт. Магалецька Т. Д., Подолюк С. М., Пужайчереда Л. М. (К. : Навчальна книга, 2008);
- «Перші сходинки споживання». Навчально-методичні матеріали для 2 класу, авт. Подолюк С. М. (К. : Навчальна книга, 2008);
- «Споживання у родині». Навчально-методичні матеріали для 3 класу, авт. Магалецька Т. Д. (К. : Навчальна книга, 2008);
- «Споживання і громада». Навчально-методичні матеріали для 4 класу, авт. Пужайчереда Л. М. (К. : Навчальна книга, 2008).

Мета курсу «Цікава економіка» – сприяти формуванню в учнів потреби до пізнання світу і людини в ньому як біологічної та соціальної істоти; формування економічного мислення і виховання культури поведінки в умовах ринкового суспільства; засвоєння духовних цінностей у різноманітних сферах: комунікативній, пізнавальній, екологічній, моральній, діяльнісно-вольовій, емоційній, естетичній.

Програма зорієнтована на реалізацію таких завдань: ознайомлення молодших школярів з основами економічних істин, понять, категорій, явищ, процесів із навколишнього життя; ознайомлення молодших школярів із доступними для них економічними взаємозв'язками; набуття початкових практичних навичок культури споживання в умовах ринкових відносин; формування конкурентної особистості.

Програма орієнтована на активне використання діяльнісного підходу до навчання учнів. Значна роль у ній відводиться методам активного навчання, які прогнозують розвиток у школярів здібностей проводити спостереження, порівнювати, аналізувати і зіставляти, встановлювати зв'язки, класифікувати, систематизувати, робити узагальнення і висновки.

Програма передбачала використання рольових, дидактичних та ейдетичних ігор, дискусій, залучення засобів образотворчого мистецтва, використання літературного та енциклопедійного матеріалу, екскурсій, а також організацію фронтальної, парної та групової роботи учнів.

Курс економіки для учнів початкових класів пов'язаний із математикою, логікою, образотворчим мистецтвом, основами безпеки життєдіяльності, природознавством, розвитком мовлення.

Вивчення курсу здійснювалося за навчальними посібниками:

- «Цікава економіка», 1 клас, авт. Кашуба Л. В., Жихарєва О. М., Романушко О. М. (К. : Новий друк, 2005);
- «Цікава економіка», 2 клас, авт. Кашуба Л. В., Жихарєва О. М., Романушко О. М. (К. : Новий друк, 2005).

У початковій школі основою формування економічної свідомості та культури учнів є низка програм курсів економічного спрямування (*табл. 5*).

Таблиця 5

Курси за вибором економічного спрямування

Початкова школа (1–4 класи)

№ пор.	Назва курсу за вибором	Автори	Клас	Кількість годин
1.	Економіка	О. Решетняк, І. Тимченко, Ю. Лелюк, Т. Чорна, Л. Пужайчереда	2–11	35 – рівень А 70 – рівень Б
2.	Початки економіки	О. Варецька	1–4	35
3.	Економіка родини	Г. Ковальчук, Л. Паламарчук	3–5	35
4.	Основи споживчих знань	Т. Гільберг, А. Довгань, С. Капіруліна та ін.	1–11	35

За рекомендаціями Міністерства освіти і науки, у початковій школі економічні знання мають інтегруватися у зміст інших предметів, оскільки молодший шкільний вік – це період набуття базових життєвих знань, навичок і формування процесів розуміння, усвідомлення власного життєвого досвіду та оточення. Будь-яке ознайомлення з економічними явищами на цьому етапі навчання слід проводити у формі гри або за допомогою алегоричної розповіді, казок.

Починаючи з 2006/2007 н. р. МОН України рекомендувало в 5–6 класах вивчати курс за вибором «Подорож у світ економіки» (автори: Т.Гільберг, Г. Думанська, Л. Іващенко), у 7-му класі – «Підприємництво у дії», «Міжнародний ринок», «Ділова активність» (колектив авторів). У разі допрофільної підготовки (8–9 класи) – курс «Моя економіка» (автори: Л. Кириленко, Л. Крупська, І. Пархоменко, І. Тимченко). Однак упровадженя цих курсів відбувалося активно тільки в тих регіонах країни, де було прийнято програми розвитку безперервної економічної освіти (*табл. 6*).

Таблиця 6

Курси за вибором економічного спрямування

Основна школа (5–9 класи)

№ пор.	Назва курсу за вибором	Автори	Клас	Кількість годин
1.	Ділова активність	Авторський колектив зі Львова і Львівської області	8–9	35 – рівень А 70 – рівень Б
2.	Основи споживчих знань	С. Ганаба, О. Мартинюк	8 (11)	35
3.	Основи сімейного господарювання	Г. Горленко, М. Карлін, О. Мартинюк	7–9	35
4.	Основи сімейного господарювання	М. Карлін, О. Мартинюк	8 (9)	35 – рівень А 70 – рівень Б
5.	Подорож у світ економіки	Т. Гільберг, Г. Думанська, Л. Іващенко	5–6	34
6.	Початки економіки	Ю. Бицюра	5–7	35
7.	Основи споживчих знань	Т. Гільберг, А. Довгань, С. Капіруліна та ін.	1–11	35

Джерело. Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (для курсів за вибором). – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – Ч. 2. – 384 с.

Регіональна державна підтримка і відповідне навчально-методичне забезпечення дозволяє спрямувати зусилля на подальший розвиток економічної освіти і підготовку вчителів економіки як основну складову формування економічної та фінансової культури учнів. Так, програми курсів за вибором і факультативів (*табл. 7*), затверджені МОН України (наказ від 28.10.2010 № 1021), сприяють розвиткові професійної спрямованості особистості, формуванню в неї економічного мислення, розвитку практичних умінь і навичок у фінансовій сфері.

До переліку програм з економіки для основної школи, окрім наведених у *табл. 6*, входять також програми для класів із поглибленим вивченням предмета, а саме:

1. Основи економіки. Програма для 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням економіки (автор І. Климюк);

2. Економіка. Програма курсу за вибором 2–11 кл. ЗНЗ (автори: О. Решетняк, І. Тимченко, Ю. Лелюк, Т. Чорна, Л. Пужайчереда).

Таблиця 7

Курси за вибором економічного спрямування

Основна школа (5–9 класи)

№ пор.	Назва курсу	Автори	Клас	Кількість годин
1.	Я – клієнт банку	Г. Горленко, К. Горленко	8 (9)	17
2.	Етика ділового спілкування	О. Юхимович	8 (9)	8
3.	Основи підприємницької діяльності	О. Гребєннікова, Л. Яцунь	9	17
4.	Клієнт банку (поглиблене вивчення)	Г. Горленко, К. Горленко	8–9	35

Джерело. Економіка : програми курсів за вибором та факультативів. – К. : Поліграфкнига, 2010. – 64 с.

У межах варіативної компоненти змісту освіти пропонується вивчення у 10-му класі таких курсів за вибором: «Основи споживчих знань», «Основи інтелектуальної власності», «Фінансова математика», «Географічна економіка», «Економічне моделювання та розв'язування економічних задач».

У старшій школі як профільній зміст предмета «Економіка» представлений окремими спеціальними курсами, які враховують інтереси, здібності та життєві плани учнів з одного боку, і відповідають профілю школи – з другого. До варіативної частини профільної школи віднесено такі економічні курси: «Основи підприємницької діяльності», «Власна справа», «Основи менеджменту», «Основи інтелектуальної власності», «Основи споживчих знань», «Основи сімейного господарювання» тощо.

Основними завданнями курсів за вибором є забезпечення вивчення економіки і споріднених з нею предметів на достатньому рівні. За їх допомогою відбувається трансформація наукових знань учнів в їх практичний досвід. Практичні роботи, екскурсії, презентації, дослідження, моделюючі або ситуативні вправи є невід'ємною складовою занять. Робочі плани профільних класів можуть включати багато курсів за вибором і факультативів. Тим самим забезпечується гнучка система профільного навчання, яка надає учням можливість обрати індивідуальну освітню програму.

Робочі плани класів із поглибленим вивченням предмета, крім розширення і поглиблення змісту, мають сприяти формування стійкого інтересу до предмета, розвитку відповідних компетенцій і орієнтацій на професійну діяльність, пов'язану з обраним профілем.

3.3. КУРСИ ПРЕДМЕТА «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ»: ЗМІСТОВИЙ І МЕТОДИЧНИЙ ОГЛЯД; СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати про нагальну необхідність державних освітніх реформ для підвищення рівня фінансової грамотності громадян України різних вікових груп. Дослідження у сфері фінансової грамотності населення країни визначили актуальність проблеми системного впровадження освітніх науково-методичних розробок щодо її підвищення у практику шкільної економічної освіти.

Адже відсутність ключових компетенцій у сфері особистих фінансів, пов'язаних з уявою про технології збереження грошей, кредитування та страхування на фінансовому ринку, безпечне інвестування, податкову дисципліну, адекватну оцінку фінансових ризиків, приводить до того, що чисельність неграмотних споживачів та інвесторів, а також ненадійних кредиторів поповнюється представниками молодого покоління.

У зв'язку з цим одним із важливих напрямів роботи системи шкільної економічної освіти є активна участь у впровадженні в навчальний план курсів, які дозволяють учням отримати базові компетенції у сфері фінансової культури.

Заявку на проведення дослідно-експериментальної роботи за темою «Науково-методичні засади впровадження фінансової грамотності в навчально-виховний процес навчальних закладів» на базі загальноосвітніх навчальних закладів і вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації України на 2012–2019 роки затверджено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 828 від 19.07.2012.

Актуальність проведення експерименту визначається зовнішніми для системи освіти факторами: низьким рівнем фінансової грамотності населення, у тому числі учнів, складністю фінансових продуктів, недовірою громадян до банківської системи, а також ситуацією на ринку освітніх послуг, яка пов'язана з потребою:

- формування соціально-економічних компетенцій у школярів;
- забезпечення діяльнісного підходу в освіті;
- переходу до нового змісту економічної освіти.

Для наукового обґрунтування експерименту було розроблено модель, відповідно до якої школа, як один із найважливіших соціальних інститутів, має сприяти адаптації учнів до сучасних економічних умов і створювати передумови для особистісного зростання та підвищення рівня інформованості в різних сферах життя, у тому числі економічній.

Мета дослідження – експериментальна перевірка результативності виховання фінансово грамотного споживача і підготовки його до взаємодії з чинною фінансовою системою в навчально-виховному процесі навчальних закладів.

Об'єкт дослідження – учасники навчально-виховного процесу навчальних закладів, включаючи учнів, студентів, їхніх батьків, учителів і викладачів.

Предмет дослідження – зміст і психолого-педагогічні технології організації системи фінансової освіти і шляхи її кадрового забезпечення.

Гіпотеза дослідження полягала у припущенні, що послідовна реалізація запропонованого проекту дасть змогу сформувати в учнів:

- фінансовий імунітет як спроможність швидко адаптуватися до мінливого фінансового середовища і зберігати відчуття психологічного благополуччя при споживанні фінансових послуг, що передбачає фінансову обізнаність, уміння правильно захищатися від потенційно шкідливої та неправдивої фінансової інформації з урахуванням прямих і прихованих впливів у мережі «Інтернет» та інших ЗМІ;

- рефлексію і критичне мислення як психологічні механізми, які забезпечують свідоме споживання фінансових послуг на основі ефективного орієнтування у фінансовому середовищі та осмислення власних фінансових потреб, адекватного і різнобічного оцінювання змісту і форм фінансової інформації, повноцінного і критичного її тлумачення, формування фінансової культури;
- здатність до самостійного фінансового життя для компетентного прийняття фінансових рішень щодо реалізації життєвих завдань, поліпшення особистого комфорту у фінансовому середовищі тощо.

Гіпотеза визначила необхідність підвищення ефективності економічної освіти через практико-орієнтоване навчання учнів фінансової грамотності на основі діяльнісного підходу з метою формування важливих соціально-економічних компетенцій, що можливо лише в умовах розширення освітнього простору школи.

Були визначені такі завдання дослідно-експериментальної роботи:

- провести інвентаризацію наявних навчальних програм на рівні початкової та середньої школи, що стосуються формування фінансових знань і навичок, та привести їх до єдиного стандарту на базі сучасних інформаційних технологій навчання;
- розробити концепцію розвитку системи фінансової грамотності, стратегію підготовки педагогічних колективів і батьків до впровадження фінансових інновацій;
- вивчити можливості адаптації світового досвіду підвищення фінансової грамотності в системі освіти;
- здійснити підготовку педагогічних колективів експериментальних навчальних закладів до проведення дослідно-експериментальної роботи;
- удосконалити критерії та стандартизувати психодіагностичні методики оцінювання фінансової грамотності учнів, студентів навчальних закладів, різних аспектів їхньої фінансової компетентності;
- розробити навчальні програми з фінансової грамотності для учнів початкової та основної школи, курсу «Фінансова грамотність» для учнів старшої школи і студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації (з урахуванням особливостей переходу до профільного навчання), фінансових факультативів та методичні рекомендації (посібники) з фінансової грамотності для вчителів і викладачів;
- підготувати робочий зошит і підручник з курсу «Фінансова грамотність» для учнів 10 класу і студентів вищих навальних закладів I–II рівнів акредитації;
- розробити й апробувати сучасні психолого-педагогічні технології організації процесу формування фінансової грамотності учнів та студентів, засновані на практичних навичках і компетенціях використання фінансових послуг задля підвищення власного фінансового добробуту;
- здійснювати моніторинг розвитку фінансової грамотності учнів, залучених до участі в дослідно-експериментальній роботі, та зіставлення його результатів з даними всеукраїнського моніторингу рівня фінансової грамотності населення;
- розробити концепцію фахової підготовки педагогів з фінансової грамотності на базі закладів системи післядипломної педагогічної освіти;
- підготувати навчально-методичні комплекси спецкурсів для підготовки педагогів і підвищення їхньої кваліфікації;
- відпрацювати алгоритми координації зусиль науковців і педагогів усіх ланок освіти (загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів, педагогічних університетів, системи підвищення кваліфікації) з метою поширення практик із фінансової грамотності;

- розробити програму взаємодії загальноосвітнього навчального закладу і територіальних установ, закладів освіти, громадських організацій, теле- і радіокомпаній, операторів мобільного зв'язку, ЗМІ, покликану сприяти розвиткові системи шкільної фінансової освіти задля популяризації в суспільстві ідеї фінансової грамотності.

Науково-педагогічні принципи, на основі яких здійснюється дослідно-експериментальна робота, узгоджуються із загальними педагогічними принципами, які віддзеркалюють сучасний рівень розвитку та напрями становлення освіти в Україні.

Методологічною базою проведення експериментальної роботи є практико-орієнтована парадигма, основою якої виступають взаємопов'язані компетентнісний і діяльнісний підходи.

Діяльнісний підхід розглядається через призму економічної культури, яка проявляється в діяльності, поведінці та спілкуванні й заснована на врахуванні економічних цінностей. Економічна культура, у свою чергу, лежить в основі економічного виховання.

Важливо, що школа, залишаючись головною ланкою освітнього процесу, перестає бути єдиним джерелом навчальної інформації. В освітній простір активно входять професійні учасники фінансового ринку, тобто йдеться про створення системи партнерства у сфері фінансової освіти для забезпечення практичної складової навчання.

Наукова новизна дослідно-експериментальної роботи полягає:

- у створенні психолого-педагогічних засад новітньої системи фінансової освіти, що відповідає викликам сучасного суспільства, завданням модернізації освіти в Україні;
- розробленні інноваційних технологій навчання фінансової грамотності; визначенні умов і способів підготовки дитини та молоді до ефективної практичної взаємодії з фінансовим світом;
- підготовці навчальних програм, методичних рекомендацій, підручників і посібників, які становитимуть основу цілісної системи психолого-педагогічних технологій розвитку фінансової грамотності та фінансової культури учнів, студентів;
- розробленні концепції фахової підготовки педагогів із фінансової грамотності на базі закладів післядипломної педагогічної освіти.

Практичну значущість дослідно-експериментальної роботи становлять:

- перевірка результативності і визначення умов ефективного застосування знань із фінансової грамотності в навчально-виховному процесі навчальних закладів;
- підготовка навчальних програм, науково-методичне і кадрове забезпечення умов для масового впровадження фінансової грамотності в навчально-виховний процес навчальних закладів.

Проектом визначені терміни та етапи проведення дослідно-експериментальної роботи (*табл. 8*).

Таблиця 8

Терміни та етапи проведення дослідно-експериментальної роботи

Етапи проведення дослідно-експериментальної роботи		Терміни
I.	Організаційно-підготовчий етап	червень 2012 р. – серпень 2013 р.
II.	Концептуально-діагностичний етап	вересень 2013 р. – серпень 2014 р.
III.	Формувальний етап	вересень 2014 р. – серпень 2016 р.
IV.	Узагальнювальний етап	вересень 2016 р. – серпень 2017 р.
V.	Коригувальний етап	вересень 2018 р. – серпень 2019 р.

Підвищення фінансової грамотності учнівської молоді в Україні пов'язано сьогодні з багатьма чинниками, у тому числі з вивченням курсу «Фінансова грамотність». Цей курс упродовж 2011/2012 н. р. у рамках пілотного проекту було розпочато у 13 загальноосвітніх навчальних закладах Київської, Донецької, Львівської, Черкаської і Харківської областей.

Курс «Фінансова грамотність», розроблений Проектом USAID/FINREP разом з Університетом банківської справи Національного банку України, має на меті навчання школярів віком від 15 до 16 років практичних аспектів фінансового планування, управління власними фінансами та відповідальної поведінки споживача фінансових послуг.

Для довідки. USAID / FINREP-II – це п'ятирічна програма розвитку фінансового сектору, яка реалізується з жовтня 2012 року до жовтня 2017-го. Вона розроблена з метою надання допомоги Україні в підвищенні стабільності фінансового сектору та відновленні довіри в населення до фінансових ринків. Партнерами програми виступають Міністерство освіти і науки України та Національний банк України, а також організації громадського суспільства і приватний сектор.

Навчальна програма курсу розрахована на повний академічний рік (два семестри). Вона складається з чотирьох блоків – «Введення до власних фінансів», «Заощадження та інвестування», «Запозичення», «Страхування і власний бюджет». Для викладання курсу Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) було надруковано підручники (робочий зошит і підручник для учня, а також навчальний посібник для вчителя).

У 2012/2013 навчальному році у проекті брали участь понад 2 800 учнів із 71 навчального закладу, що охоплювали 14 регіонів України.

Важливою складовою навчання учнів основ фінансової грамотності є участь у проектній і дослідницькій роботі. Саме ця складова навчання дозволяє забезпечити діяльнісний підхід у навчанні, формування базових економічних і фінансових компетенцій, які потрібні кожній молодій людині та мають сприяти підвищенню його конкурентоздатності на ринку праці.

Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) за технічної підтримки Української біржі в рамках проекту було організоване Змагання юних інвесторів – інтерактивну інвестиційну гру, яка стала додатковим інструментом навчання в рамках курсу «Фінансова грамотність». У першому змаганні у 2012/2013 навчальному році брало участь 45 команд із 30 шкіл – учасників експериментального проекту. Метою змагання стала можливість надати учням спробу навчитися інвестувати кошти в акції за допомогою моделювання ситуації на фондовому ринку.

Змагання проходило із 17 грудня 2012 року до 17 травня 2013-го з використанням сервісу «Української біржі» – «Портфель інвестора», який дозволяв моделювати портфель із цінних паперів і здійснювати віртуальні операції з акціями. Кожна команда отримала 100 тисяч «віртуальних» гривень, які вона інвестувала в акції різних українських емітентів, включених у ринок заявок «Української біржі». Вартість портфеля визначалася щодня за ціною закриття.

Керували роботою команд – учителі, відповідальні за викладання курсу, які самостійно приймали рішення щодо організації участі команди у змаганні. Учителі були інвестиційними радниками, але інвестиційні рішення приймали саме учні. У кінці кожного місяця залежно від чистого приросту вартості портфеля визначали команду-переможця. Володарем головного призу стала команда, портфель якої в кінці навчального року мав найбільшу вартість.

22 серпня 2013 року відбулося перше нагородження переможців Змагання юних інвесторів. У церемонії нагородження, яка проходила у приміщенні Української біржі, взяли

участь капітани команд-переможниць із Хмельницького, Черкас і Херсона разом зі своїми інвестиційними радниками – учителями курсу «Фінансова грамотність».

Щороку Проектом готується звіт про результати проведення підсумкової контрольної діагностики рівня фінансової грамотності учнів загальноосвітніх навчальних закладів і вищих навчальних закладів І–ІІ рівнів акредитації, залучених до дослідно-експериментальної роботи у країні. За результатами вступної і заключної перевірок на першому етапі експерименту рівень знань збільшився на 20 відсотків.

У рамках реалізації 2-го (концептуально-діагностичного) етапу проекту «Фінансова грамотність» учнів 10-х класів було забезпечено комплектами навчально-методичних матеріалів з дисципліни «Фінансова грамотність», які одержали гриф МОН (навчальна програма, навчальний посібник і робочий зошит для учня, посібник для вчителя).

Водночас було вдосконалено навчальну програму, доопрацьовано навчально-методичні матеріали, надруковано 2-ге видання навчального посібника і робочий зошит для учнів.

Курс «Фінансова грамотність» був уведений як вибіркова дисципліна до навчальних планів загальноосвітніх шкіл і впроваджений у 450 школах 25-ти регіонів України, а також у містах Києві та Севастополі; загалом курсом було охоплено понад 14 000 школярів віком 16 років. Проведено 27 тренінгів, семінарів, круглих столів для підготовки тренерів із курсу «Фінансова грамотність» у 25-ти регіонах України, містах Києві та Севастополі, під час яких підготовлено 420 учителів.

14–15 жовтня 2013 року відбувся Всеукраїнський семінар-практикум, метою якого була підготовка тренерського складу викладачів курсу «Фінансова грамотність», які організовують методичну підтримку вчителів, на рівні регіональних інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Проектом проведено інтерактивні заняття з фінансової грамотності у 47 літніх таборах 15 регіонів України, у результаті яких понад 3 000 дітей віком від 9 до 16 років упродовж літнього відпочинку одержали базові знання з фінансової грамотності.

Було розпочато спільну роботу з адаптації навчально-методичних комплектів з курсу «Фінансова грамотність» для учнів 1–4, 5–9 класів, наданих Міжнародною асоціацією фінансової освіти дітей та молоді «Aflatoun» (м. Амстердам, Нідерланди) і проведено регіональні тури Всеукраїнського турніру з фінансової грамотності для школярів.

Обов'язковим етапом проектної роботи стала участь школярів у конкурсах різного рівня. Проведення такого роду освітніх заходів має системний характер і стає одним із стратегічних напрямів експериментальної роботи. Проект USAID / FINREP пропонує додаткові заходи з метою підвищення ефективності навчання курсу «Фінансова грамотність». Так, 31 жовтня 2013 року відзначався Всесвітній день заощаджень, головна ідея якого – привернути увагу до важливості розвитку культури заощаджень і показати, наскільки важливо для фінансового добробуту планувати бюджет, дбати про зменшення заборгованості та заощаджувати гроші.

Із 22 жовтня до 5 листопада 2013 року серед школярів України, які вивчають курс «Фінансова грамотність», уперше проходив відеоконкурс «Заощаджуй!». Конкурс організувала Програма розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) за підтримки Національного банку України в рамках святкування Всесвітнього дня заощаджень і Всеукраїнського тижня фінансової грамотності. За правилами конкурсу, команда з двох осіб мала створити відео тривалістю до двох хвилин, яке б мотивувало людей заощаджувати або розповідало б, як заощаджують самі учасники. Надіслали відео 16 команд із 10 областей України. Усі надіслані відео оцінювало журі, до якого входили представники Програми розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II), Агентства США з міжнародного

розвитку, а також Національного банку України. Відео оцінювалися за трьома критеріями: змістова частина, оригінальність і майстерність оформлення / режисура.

З 4 до 10 листопада 2013 року тривав Всеукраїнський тиждень фінансової грамотності, у рамках якого в навчальних закладах проводились відповідні заходи. Як приклад, наводимо план тижня фінансової грамотності в Каїрській загальноосвітній школі І–ІІІ ступенів Горностаївського району Херсонської області – учитель курсу «Фінансова грамотність» Алла Дмитрівна Солодовник (*табл. 9*).

Таблиця 9

План тижня фінансової грамотності в Каїрській ЗОШ І–ІІІ ступенів Горностаївського району Херсонської області

Дата проведення	Початок заходу	Форма роботи	Категорія учнів	Тема заходу
04.11.2013	13.25	Тренінг	10–11 клас	Вчимося рахувати гроші
05.11.2013	09.40	Гра	6–7 клас	Бізнес крокодила Гени
06.11.2013	13.25	Ерудит-шоу	8–9 клас	Хто не лічить – той не має
07.11.2013	08.30	Урок фінансової грамотності	5 клас	Доходи і витрати моєї родини
08.11.2013	14.00	Екскурсія до банку	10–11 клас	Я – клієнт банку

У справі формування фінансової культури учнівської молоді важливо долучитися до наявного у світі досвіду підвищення фінансової грамотності.

Міжнародна організація фінансової освіти дітей і молоді (Child and Youth Finance International, CYFI) організовує святкування Всесвітнього тижня грошей (Global Money Week). Будь-яка школа чи організація з будь-якої країни світу може долучитися до святкування цієї події. Близько 1 мільйона дітей із 80-ти країн світу 2013 року відсвяткували Всесвітній тиждень грошей.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 19.07.2012 № 828 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів І–ІІ рівнів акредитації України на 2012–2019 роки», Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України спільно з Університетом банківської справи Національного банку України у співпраці з Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) у рамках виконання завдань дослідно-експериментальної роботи оголосили про проведення першого регіонального учнівського турніру з курсу «Фінансова грамотність» (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України від 18.11.2013 № 14.1/10-3795), фінал якого відбувся 13–15 листопада 2014 року в місті Дніпропетровську.

У 2014/2015 навчальному році курс «Фінансова грамотність» упроваджений у понад 600 шкіл 25-ти регіонів України; загалом курсом було охоплено понад 20 000 школярів віком 16 років.

22–24 вересня 2014 року відбувся Всеукраїнський семінар-практикум з курсу «Фінансова грамотність», на якому було представлено результати моніторингу впровадження проекту за 2013/2014 навчальний рік, презентовано інтерактивний мультимедійний (електронний) навчальний посібник з курсу «Фінансова грамотність», проведено тренінги для методистів інститутів післядипломної педагогічної освіти щодо методики викладання курсу.

Водночас розроблено спеціалізований портал із фінансової грамотності; розпочато об'єднання зусиль із громадськими організаціями; створено громадську організацію «Національна мережа фінансової просвіти»; розроблено стратегічні напрями і програми Мережі щодо підняття рівня фінансової грамотності.

Важливе значення для подальшого розвитку фінансової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України мав Всеукраїнський семінар «Упровадження фінансової грамотності в навчальну програму загальноосвітніх закладів України», який відбувся 19 червня 2015 року з ініціативи Університету банківської справи і Національного банку України та участі Міністерства освіти і науки України, Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, у співпраці з Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) у рамках заходів третього формувального етапу дослідно-експериментальної роботи (наказ МОНмолодьспорту від 19.07.2012 № 828) з упровадження курсу «Фінансова грамотність» у загальноосвітні навчальні заклади.

Педагоги і науковці всієї України разом із представниками Міністерства освіти і науки України та програми USAID обговорили особливості курсу для різних вікових категорій учнів, підбили підсумки його впровадження.

Учасникам семінару було презентовано результати підсумкової діагностики рівня знань учнів з курсу «Фінансова грамотність» у 2014/2015 н. р. Професор Т. Смовженко, ректор УБС НБУ, зазначила, що, за статистикою, представленою Університетом, рівень фінансових знань українських учнів підвищився з 43% у 2012 році до 76% у 2014 році. Станом на 2015 рік курс «Фінансова грамотність» охопив 651 школу, 700 викладачів і близько 18 тисяч учнів.

Основними досягненнями проекту на той час стало:

- видання підручника з курсу «Фінансова грамотність» для учнів 10-х класів із грифом Міністерства освіти і науки України;
- розробка навчально-методичного забезпечення для учнів 2–4 та 5–9 класів, для вчителів шкіл і батьків;
- апробація інтерактивного електронного підручника із курсу «Фінансова грамотність» у школах;
- проведення першого в Україні турніру знавців фінансової грамотності;
- розроблення системи тестування для моніторингу знань учнів.

Метою подальшої шкільної фінансової освіти є впровадження фінансової грамотності та захисту прав споживачів в офіційну програму освіти України. Наступними кроками має стати впровадження фінансової грамотності в початкову та основну школу.

На семінарі було представлено Концепцію впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій та основній школі, мета якої – формування економічного мислення, економічної поведінки учнів, що є основою фінансової культури; створення умов для ефективної соціалізації, зміцнення психологічного, духовного і соціального здоров'я, особистісної зрілості та компетентності учнів і як результат – економічно обґрунтованої діяльності, фінансової відповідальності та фінансової незалежності.

Учасники семінару обговорили впровадження новостворених навчальних програм для школярів усіх вікових груп. Зокрема, навчальні програми для 2–4 класів («Фінансова абетка» для 2 класу, «Фінансова арифметика» для 3 класу і «Фінансова поведінка» для 4 класу) отримали гриф Міністерства освіти і науки України, увійшли до збірника варіативних навчальних програм у 2015/2016 н. р. (лист Міністерства освіти і науки України від 20.05.2015 № 1/11-7117 – 1/11-7119).

Навчальні програми для 5–9 класів («Родинні фінанси» для 5 класу, «Фінансово грамотний споживач» для 6 класу, «Фінансова культура» для 7 класу, «Прикладні фінанси» для 8 класу та «Економіка і фінанси» для 9 класу) схвалені до використання в загальноосвітніх навчальних закладах (листи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 09.05.2015 № 14.1/12-Г-328 і 14.1/12-Г-332).

У ході проведення дослідно-експериментальної роботи «Науково-методичні засади впровадження фінансової грамотності в навчально-виховний процес на 2012–2019 роки» Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, Міністерство освіти і науки України у співпраці з Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II), Університетом банківської справи і Національним банком України продовжать вивчення стану впровадження курсу «Фінансова грамотність» з метою вдосконалення навчально-методичного забезпечення курсу, в тому числі моніторинг та оцінювання знань учнів на основі автоматизованої системи тестування.

Заплановано здійснити протягом двох років повномасштабну апробацію навчально-методичного забезпечення з фінансової грамотності для учнів початкової та основної школи з відповідним подальшим аналізом її результатів; продовжити проведення інтерактивних занять із фінансової грамотності в літніх таборах і зимових школах на постійній основі; брати участь у заходах, присвячених проведенню Всесвітнього дня заощаджень в Україні та Всеукраїнського тижня фінансової грамотності.

Упровадження курсу «Фінансова грамотність» сприятиме розвиткові навичок і вмінь, які дозволять молоді приймати обґрунтовані й зважені фінансові рішення і готуватися до дорослого життя.

«Фінансово грамотні люди не піддають небезпеці свої заощадження, не накопичують борги і вчасно розпізнають шахрайські схеми. Фінансова грамотність важлива для держави – люди самостійно управлятимуть грошима, і для бізнесу – грамотні клієнти обиратимуть кращі фінансові послуги, що посилить конкуренцію та якість ринку», – упевнена професор Т. Смовженко [19].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати нормативні документи, що визначають розвиток шкільної економічної освіти.
2. Проаналізувати навчально-методичне забезпечення викладання курсу «Економіка» і курсів за вибором економічного профілю.
3. Охарактеризувати основні етапи впровадження економічних дисциплін в освітній процес загальноосвітніх навчальних закладів.
4. Назвати сучасні проблеми шкільної економічної освіти.
5. Визначити курси за вибором економічного профілю, що забезпечують розвиток фінансових компетенцій учнів.
6. Довести доцільність упровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі.
7. Охарактеризувати структуру курсу «Фінансова грамотність».
8. Презентувати навчально-методичний комплекс курсу «Фінансова грамотність».
9. Здійснити методичний огляд курсу «Фінансова грамотність».
10. Проаналізувати можливості реалізації у вашому навчальному закладі системного підходу до розвитку фінансової освіти і виховання.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Історія становлення й розвитку шкільної економіки та методики її навчання.
2. Особливості шкільної економічної освіти в зарубіжних країнах.
3. Міжпредметні зв’язки та їхня роль у формуванні системи економічних знань.
4. Інтеграційний потенціал економіки і шляхи його реалізації в навчально-виховному процесі.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. «Прикольна» економіка.
2. Шкільний бізнес-клуб: плануємо майбутнє разом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гладковський Р. В. Заходи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України з упровадження курсу «Фінансова грамотність» / Р. В. Гладковський, Н. І. Забуга // Економіка в школах України. – Х. : Основа, 2013. – С. 3–5.
2. Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором). – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – Ч. І : 10–11 класи (для 11 класу). – 208 с.
3. Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором).– Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – Ч. ІІ. – 384 с.
4. Економіка. Програми курсів за вибором та факультативів. – К., 2010. – 64 с.
5. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
6. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / авт. : Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
7. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 208 с.
8. Економіка (профільний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 256 с.
9. Економіка (рівень профільний). 10 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 288 с.
10. Економіка (рівень профільний). 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 288 с.
11. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 11 клас. Рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2010.
12. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 10–11 клас. Профільний рівень. – К., 2010.
13. Програми для профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах. Програми спецкурсів і факультативів. 10–11 кл. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2003, 2006.
14. Радченко В. Проблеми шкільної економічної освіти в Україні / В. Радченко, Ю. Бицюра // Школа. – 2014. – № 12. – С. 48–57.
15. Філончук З. В. «Фінансова грамотність» у загальноосвітніх навчальних закладах Херсонської області / З. В. Філончук // Економіка в школах України. – 2014. – № 10. – С. 6–11.
16. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
17. Фінансова грамотність : робочий зошит для учня / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2012. – 115 с.
18. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.
19. Фінансову грамотність вивчатимуть всі школярі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ubs.gov.ua/%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0/%D0%A3%D0%9A%D0%A0/1883/.

Модуль ІІІ.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

Тема 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ

План лекції

1.1. Економічна соціалізація особистості як процес засвоєння нею соціальних ролей в економіці. Економічні ролі особистості.
1.2. Економічна свідомість як результат відображення соціально-економічного та індивідуально-економічного буття. Рівні економічної свідомості. Параметри характеристики економічної свідомості.
1.3. Економічний світогляд як найвища форма розвитку економічної свідомості.

Орієнтовний зміст

1.1. ЕКОНОМІЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ НЕЮ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ В ЕКОНОМІЦІ. ЕКОНОМІЧНІ РОЛІ ОСОБИСТОСТІ

Ураховуючи проблеми сьогодення, поряд із віковою та педагогічною психологією, активного розроблення потребують питання економічної соціалізації дитини, економічного навчання і виховання, формування економічної культури.

Економічна соціалізація є відносно новою концепцією. Уперше цей термін було введено в роботах з неомарксистського аналізу соціалізації. Економічна соціалізація невід'ємна від *процесу соціалізації* в цілому, під яким розуміють процес становлення людини в системі соціально-економічних відносин як компонента цієї системи [14].

В основі загальнонаукових, психолого-педагогічних ідей соціалізації особистості лежать ідеї Л. Виготського (теорія соціального середовища як визначального чинника виховного процесу), З. Рубінштейна (теорія діяльності як позиції щодо суспільства), Т. Кравченко (виховання як важливий фактор соціалізації), Н. Мойсеюк (становлення особистості у процесі соціалізації).

Т. Кузнєцова розглядає соціалізацію як процес, який передбачає можливість входження людей у соціокультурне середовище через засвоєння ролей і відповідне набуття певних особистісних якостей. Причому, зазначає науковець, основними соціокультурними чинниками психічного розвитку стають праця, спілкування й освіта [10].

Г. Ложкін і В. Спасєнніков визначають соціалізацію як процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, що здійснюється у спілкуванні та діяльності [11].

В Україні є люди, котрі жили одночасно в різних історичних епохах і культурах, зазначає Т. Кузнєцова [10]. А трансформація, яка відбувається у країні, має такий масштаб,

що її можна назвати зміною типу культури. Щоб передбачити особливості поведінки нової діючої особи, або ж представника економіко-психологічного соціокультурного типу, слід звернутися до поняття «економічна соціалізація», яке розуміють і як процес накопичення людьми досвіду та соціальних установок, що відповідають їхнім соціальним ролям (Н. Смелзер), і як механізм та процес освоєння людиною культури (Л. Кравченко), і як сукупність усіх соціальних і психічних процесів, завдяки яким індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, що допомагають йому функціонувати як повноцінному членові суспільства (І. Кон).

Сутнісну основу теоретичних досліджень поняття економічної соціалізації становлять положення І. Зубіашвілі (про ставлення до грошей як фактору економічної соціалізації старшокласників), В. Москаленко (соціально-психологічний аспект економічної соціалізації), Т. Терюкової (про економічні компетенції), О. Шпака (про економічне виховання учнівської молоді) та інші.

Економічну соціалізацію визначають як процес перетворення людини в повноправного члена економічної спільноти. У процесі економічної соціалізації відбувається освоєння індивідом соціального простору, обмеженого господарською діяльністю, формування уявлень про економічні процеси і явища та їх утілення в конкретних формах соціально-економічної діяльності особистості, а також формування її економічної поведінки.

В. Москаленко наголошує, що основним механізмом формування економічної культури особистості є соціальна ідентифікація, яка через формування почуття групової прихильності включає індивіда в життя і розвиток соціального організму. У результаті ідентифікації людина набуває властивостей інших людей (зокрема і тих, які характерні для образу «людини економічної»), а також бачить в інших усе більше ознак власного «Я». Групова ідентифікація відіграє основну роль у соціалізації особистості як істоти індивідуальної [14].

Отже, *економічна соціалізація* є процесом входження індивіда в економічну реальність суспільства, становлення економічної свідомості, засвоєння ролей, норм і цінностей економічної поведінки. На економічну соціалізацію індивіда впливають соціально-економічні проблеми суспільства, умови його повсякденного життя тощо.

Завдяки ідентифікації людини з еталонним образом «людини економічної» відбувається процес економічної соціалізації як формування економічної культури особистості. Як результат, в індивіда формуються певні економіко-психологічні якості, завдяки яким він адаптується до економічних умов життя.

Культурна трансформація українського суспільства зумовила глибокі зрушення в системі цінностей і свідомості дорослих. Актуальною залишається проблема формування цінностей у дітей, головною серед яких повинна стати цінність праці. У переважній більшості, не маючи можливостей вчасно отримати економічні знання і вміння, діти розпочинають на свій власний розсуд економічне життя. Занепокоєні тільки своєю долею і прагнучи розбагатіти, вони дедалі частіше ставлять на перше місце матеріальний добробут і вважають, що щастя залежить тільки від кількості грошей [10].

Криза суспільства чи не найсильніше позначилася на поведінці підлітків, у яких, здебільшого, розпочинається активна соціалізація, або освоєння соціального простору. Наявність у членів родини різних уявлень про життєві цінності веде до руйнування їхнього життєвого простору, головним стає усвідомлення належності до покоління, а не сімейні традиції. Це створює серйозні проблеми в українському суспільстві, де родина завжди була важливою в житті людини.

На місце зруйнованої системи «трудового виховання» стихія перебудовчого етапу у свій час висунула дефіцит ринкової економічної культури, брак у свідомості людей

потрібних знань і досвіду психічної адаптації до інших соціокультурних вимог. Сучасна освіта і виховання ставлять за мету формування ціннісного ставлення до праці, подальшої професійної діяльності [10].

Таким чином, економічна соціалізація розглядається як процес входження людей у соціокультурне середовище завдяки освоєнню певних економічних ролей і відповідного набуття певних особистісних якостей, а відтак важливим завданням є забезпечення його економіко-психологічного супроводу.

Як приклад реалізації цього завдання стало впровадження наукового психолого-педагогічного проекту «Вибір успішної професії» в низці загальноосвітніх навчальних закладах України. У ньому пропонувалися шляхи розв'язання проблеми неперервного розвитку в учнів способів економічного мислення, умінь пізнавати і користуватися власним інтелектуальним ресурсом щодо вирішення завдань різного типу – шкільних, побутових тощо [*Про впровадження наукового психолого-педагогічного проекту «Вибір успішної професії» // Інформаційний збірник МОН України. – 2008. – № 36. – С. 12–27*].

З огляду на соціальний статус людина як член суспільства виконує ту чи іншу роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що посідає певну соціальну позицію (у суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції [12].

Необхідною *умовою економічної соціалізації*, яка забезпечує безболісне входження учнів у економічний простір, є їхня підготовка до виконання економічних ролей, а отже, і сформованість у них економічної культури. У свою чергу, однією з *умов* ефективного формування в учнів економічної культури виступає *методична підготовка вчителів* до здійснення такої роботи, специфіка якої полягає в тому, що її зміст має будуватися на теоретико-методологічних засадах наук, дотичних до вивчення феномену економічної культури.

Ми вважаємо, що з економічної філософії слід урахувати положення філософської антропології про особливості формування особистості у світі економіки: концепції економічної ідеології; філософські аспекти економічної свідомості (сутність, структура, функції, рівні) та економічної соціалізації особистості через соціальні ролі. В економічній соціології доцільно звернути увагу на теорію трансформації суспільства та ознаки, що характеризують особливості соціокультурної трансформації українського суспільства, а саме: аномія та амбівалентність масової економічної свідомості, формування культури бідності як один із шляхів розв'язання цієї проблеми; економічні цінності та економічні норми як базові елементи економічної культури; соціологічний аналіз економіки як сфери життєдіяльності суспільства. В економічній психології детально охарактеризовано основні проблеми цієї науки: економічна свідомість, її сутність і структурні елементи; мотивація економічної діяльності; теорія нормативної «людини економічної»; економічні якості особистості; соціальна ідентифікація як основний механізм формування економічної культури; теорія соціалізації особистості. Слід також узяти до уваги досягнення таких наук, як економічна педагогіка та економічна теорія, зокрема концепцію «людини творчої».

Для вивчення сукупності соціальних ролей, які виконує в суспільстві особистість, використовують два основні поняття: спосіб життя як відображення соціального в індивідуальному; стиль життя як відображення індивідуального в соціальному.

М. Лукашевич звертав увагу на те, що рольова інтерпретація особистості – корисний інструмент пізнання і формування її соціальних якостей. Соціальні ролі мають багатоплановий характер, їхня значущість визначається, з одного боку, оптимізацією суспільних умов, що детермінують поведінку і діяльність індивіда, з другого – багато що залежить від постійного самовдосконалення власне особистості.

З філософського погляду важливо досліджувати соціальні ролі особистості у сфері економіки [16]. Адже, як зазначає О. Спіркін, економічне життя є соціальний процес, у якому люди виступають як безпосередніми діячами конкретного господарства, так і опосередковано «частинами» загальногосподарського організму [17].

У філософії визначають три складові соціального середовища, що впливають на людину: по-перше, соціальний інформаційний світ, або духовна, соціально-психологічна атмосфера епохи; по-друге, конкретна країна, в якій проживає людина; по-третє, найближче соціальне оточення у складі трьох основних референтних груп: сім'ї, первинного колективу і друзів [16].

Ці загальні філософсько-антропологічні положення мають безпосередній стосунок до формування особистості у сфері економіки, тобто йдеться про економічну соціалізацію, яка реалізується насамперед шляхом здійснення людиною *різних соціальних ролей*, а саме – найманого працівника, споживача, підприємця, вкладника, платника податків тощо.

При цьому *економічна культура* розглядається як джерело норм економічної діяльності й поведінки, що покликане виконувати й поліпшувати економічні ролі, а через них активізувати індивідів у потребах суспільства. Вона *має забезпечувати добір* (з історичного минулого, із досвіду інших країн і народів) нових, прогресивних соціальних *цінностей* і *норм*, потрібних для стимулювання економічної активності населення.

На думку соціологів, на етапі трансформації українського суспільства мають розвинутися нові трудові орієнтації – на виконання нових ролей (хазяїна власної справи); має різко посилитися значення таких цінностей, як компетентність, професійна самореалізація, прагнення до сумлінної праці, виконання професійного обов'язку [12].

Проте навіть члени однієї родини мають різні уявлення про життєві цінності. Учні основної школи – підлітки, а саме в цьому віці розпочинається активна соціалізація, головним стає усвідомлення належності до покоління, а не сімейні традиції. Відповідно до визначених людиною цінностей формуються *соціальні ролі*.

Економічна культура виявляється в повсякденних економічних діях кожної людини, оскільки вона постійно виступає в різних економічних ролях – споживач або продавець, найманий працівник або роботодавець тощо. Свідомі грамотні економічні дії, раціональна економічна поведінка, ефективний економічний вибір свідчать про те, що ми маємо справу з економічно грамотною і культурною людиною, тобто такою, яка володіє економічними компетенціями та є економічно компетентною.

Т. Терюкова зазначала, що економічні компетенції базуються на знаннях і забезпечують поступове формування відповідних навичок. Вони визначають можливості реалізації учня в майбутньому як у професійній сфері, так і у приватному житті. Таким чином, економічні компетенції виступають як засіб, за допомогою якого вибудовується траєкторія життя людини, її кар'єра, успіх тощо. Науковець наголошує, що логічно вибудовувати структуру економічних компетенцій, виходячи з тієї економічної ролі, яку виконує людина. У такій «рольовій» структурі її елементами стають компетенції, потрібні для виконання відповідних економічних ролей [19]. Рольовий підхід дозволяє уникнути теоретизації економічних знань.

Отже, у підготовці вчителів до формування економічної, у тому числі фінансової, культури учнів важливим є *рольовий підхід* до структурування економічних знань, відповідно формування економічних компетенцій школярів.

1.2. ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ. РІВНІ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ. ПАРАМЕТРИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Зауважимо, що підготовка вчителів до формування економічної свідомості та культури учнів має свою специфіку, яка полягає в тому, що зміст підготовки вчителів до їх формування має вибудовуватися на підґрунті наук, дотичних до вивчення феномену економічної свідомості та культури.

Розглянемо роль *економічної психології* в підготовці вчителів до формування економічної свідомості та культури учнів основної школи. Наголосимо, що вчителів слід ознайомити з основними категоріями економічної психології, у тому числі з таким поняттями, як «цінності» та «економічні цінності».

Економічна культура особистості, що формується у процесі економічної соціалізації, – це психолого-економічні якості особистості, які є носіями нормативної моделі економічного типу людини. Саме ці якості зумовлюють входження людини у «світ економіки».

У сучасному суспільстві одним із головних завдань є не тільки засвоєння знань і способів їх отримання, а й установка на створення нових знань, нового соціально значущого досвіду. За таких умов учитель повинен стати носієм ціннісних орієнтацій, відповідно реалізувати найголовніше завдання – сформувати світогляд учнів та їхні ціннісні орієнтації.

Зважаючи на особливості розвитку суспільства, слід внести корективи в таку важливу сферу, як формування системи цінностей особистості. Адже утвердження застарілих цінностей негативно впливає не тільки на сутність особистості, адекватність її історичному часу, а й, безумовно, на життєвий шлях людини і характер суспільства в цілому. Формування неадекватних часові цінностей гальмує розвиток людини, спотворює її життєвий шлях і суттєво знижує, а то й взагалі перекреслює її самореалізацію.

Цінності становлять фундамент культури, а культура, у свою чергу, є предметним полем формування цінностей. Культура встановлює, що таке цінність, визначається через систему цінностей та ідей, прийнятих для регулювання поведінки членів даного соціуму.

В. Москаленко за аналогією загального тлумачення культури визначає економічну культуру як систему економічних цінностей суспільства, в якій закарбовано нормативний канон «людини економічної», що визначає особливості економічної соціалізації. На її думку, економічна культура особистості – це не просто економічні знання, економічно-фінансова грамотність та інші навички, а перш за все особистісні якості, завдяки яким людина здатна діяти в економічному просторі. Цих здатностей людина набуває у процесі засвоєння цінностей, які є носіями нормативного образу людини економічної культури [14].

У той самий час у будь-якому суспільстві, а також на рівні окремої соціальної групи функціонує своя ієрархія цінностей, відповідно формується своя економічна культура. Ієрархія цінностей будується особистістю залежно від рівня сформованості економічного світогляду.

Особлива актуальність цієї проблеми для нашої країни полягає в тому, що створення незалежної держави, перехід до демократії, формування ринкової економіки, утвердження багатоманітного духовного світу тощо призвели до того, що в наш час навіть зрозумілі і вічні категорії набувають нового тлумачення. Адже саме ціннісний конфлікт між реальними якостями суб'єктів реальної економіки, з одного боку, і цільовими орієнтирами нової економіки – з другого, є однією з причин амбівалентності економічної свідомості.

Аксіологічний підхід до навчання як орієнтир формування ціннісної сфери суб'єктів навчального процесу розглядала В. Шарко. Науковець визначила цінність як об'єктивну значущість явищ, ідей, речей, зумовлену потребами й інтересами соціального суб'єкта. У той самий час цінністю, на думку вченої, є функція предмета задовольняти наші потреби.

В. Шарко виділяє абсолютні, основні національні та громадянські цінності. Сімейні цінності вбирають попередні, трансформуючи їх у неповторний світ родини. Цінності особистого життя мають значення передусім для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, стиль взаємостосунків з іншими людьми [22].

М. Лукашевич виокремлює загальнолюдські цінності як такі, що впливають на економіку, торкаючись найбільш загальних взаємозв'язків між людьми. До них належать гуманізм, соціальна справедливість, свобода, неприйняття насильства, цінність прогресивного розвитку. Іншу групу становлять функціональні цінності, з ними пов'язані відповідні соціальні якості суб'єктів, а саме цінність праці та споживацькі цінності [12].

За С. Матвєєвим і Л. Лясотою, економічні цінності – це загальноприйняті уявлення відносно цілей, яких повинна прагнути людина в економічній діяльності. Вони функціонують у формі ідеалу, основоположних принципів мислення і є ідеальними критеріями оцінки економічних подій, явищ і процесів [13].

Коли йдеться про економічні цінності, зазначає І. Крюкова, то слід зважати на те, що провідним у цивілізаційній парадигмі економічного розвитку є ціннісний принцип людиноцентризму, згідно з яким метою формування економіки є комплексне задоволення потреб людини, тобто гармонійний людський розвиток в усьому його суцільному багатогранному вимірі, а не лише задоволення матеріальних потреб. Питання ціннісної орієнтації суспільного господарювання відображене в індексі людського розвитку та інших нових макроекономічних показниках. Такий підхід відповідає засадам сучасної теорії сталого розвитку [9].

Спираючись на загальну концепцію суб'єктності, економічний простір, у якому відбувається процес економічної соціалізації, В. Москаленко уявляє як систему економічних цінностей суспільства, до яких відносить економічні ресурси (праця, гроші, власність, багатство тощо), що наділяються певним значенням в індивідуальній та суспільній свідомості [14].

Л. Кривега і К. Сухарева серед основних цінностей ринкового світогляду вбачають інтелектуальний капітал, глобальний світогляд, здатність постійно досліджувати та аналізувати співвідношення попиту і пропозиції на глобальному та локальному ринках, креативність, прагнення до вдосконалення і вивчення світового передового досвіду у своїй професіональній сфері, уміння бути конкурентоспроможним [8].

Цінності як система переконань, що відображають національну ментальність, визначають особливості кожної нації. За критерієм значущості З. Ватаманюк і С. Панчишин розрізняють три системи цінностей: 1) індивідуалістсько-конкурентні; 2) групово-кооперативні; 3) егалітарно-колективістські [3].

У системі індивідуалістсько-конкурентних цінностей кожну особистість розглядають як унікум. У цих умовах суспільне благо є побічним продуктом прагнень особистості до самореалізації. Суспільство, побудоване на сприянні устремлінням особистості, як показує історичний досвід, досягає успіху. У системі групово-кооперативних цінностей особу розглядають як частинку Всесвіту і частинку суспільного ладу. Кожна людина добровільно підпорядковує себе вищим цілям, виконує свої обов'язки і реалізовує своє призначення через кооперативну взаємодію з іншими. На відміну від попередньої системи цінностей, доброчесність людини полягає радше у стримуванні себе, ніж у самореалізації. Таке сприйняття доброчесності формує поведінку людини, яка є більш узгодженою, ніж

конкурентною. Система егалітарно-колективістських цінностей розглядає людину як частину або складову колективної сутності. В її основі лежать ідеї та ідеали колективізму, які випливають із певних етичних мотивів, релігійних вірувань, що найчіткіше представлено в марксистській теорії [3].

Суспільство, в якому досягнуто консенсусу відносно того, що є цінністю, може розглядатись як стабільна система, оскільки в такий спосіб зникає головне джерело протиріч між окремою особистістю і суспільством у цілому. Натомість у країнах, котрі стали на шлях демократичних перетворень, простежуються тенденції ціннісних розколів [4].

Відсутність базового консесусу в суспільстві щодо економічних цінностей негативно впливає на формування його економічної свідомості та культури.

Основою для моделювання політичної й економічної системи держави є основні цінності нації та особливості її ментальності. Ментальність визначає форму політичного правління, а вони разом – модель економічної системи. Ігнорування ментальності нації, основних її цінностей і переконань призводить до занепаду економіки та державності.

Систему національних цінностей, що сформувалася в Україні, не можна класифікувати ані за індивідуалістсько-конкурентними, ані групово-кооперативними ознаками. Українська національна ментальність є індивідуалістсько зорієнтованою, проте конкурентозваженою, схильною до співпраці. Вона базується на індивідуалістсько-зважених цінностях та остаточно сформувалася під впливом східного християнства. Українець завжди почувався частинкою громади і не протиставляв себе їй. Демонструвати свої переваги над іншими не вважалося доброчесністю. Як зазначають З. Ватаманюк і С. Панчишин, особливості національної ментальності – індивідуалізм у праці та побуті і схильність до співпраці – були вміло використані в кооперативному русі 1920-1930-х років у Західній Україні [3].

С. Матвєєв і Л. Лясота переконані, що в кожного народу є деякий економіко-культурний генотип, що успадковується від покоління до покоління й чинить певний вплив на економічні реалії, на відносини індивіда, суспільства та економічної системи. На думку вчених, до особливостей українського менталітету належать екзистенційний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність (спрямованість психіки на внутрішній світ), есканізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності), громадоцентризм, провінціалізм, загальна аполітичність тощо [13].

Саме український індивідуалізм розглядався багатьма дослідниками як основа ринкових стратегій у країні. Він сформувався в межах малих груп (наприклад, у сім'ї), а не великих спільнот, тому характеризується обмеженістю комунікацій, її замкненістю на найближчому оточенні. Цим можна пояснити парадоксальність ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально активних людей.

Системоутворювальним елементом у системі економічних цінностей більшість науковців уважають власність. Усвідомлення свого ставлення до власності є психологічною основою формування економічної свідомості людини, ділових якостей, здібностей, вольових властивостей. Саме це визначає економічне «Я» особистості, характеристику її економічної самосвідомості.

Тільки тоді, коли людина має право вільно розпоряджатися своєю власністю, яка їй належить у формі різних ресурсів (праці, грошей, товарів), тільки тоді людина є економічно вільною. У громадянському суспільстві держава не тільки декларує, а й гарантує і захищає право громадян на володіння, використання і розпорядження своєю власністю.

Власність у всіх своїх виявленнях знаходить своє концентроване виявлення у грошах. Гроші – це загальний еквівалент усіх інших відносин у суспільстві. Саме гроші розглядаються

як найважливіший засіб соціалізації особистості на всіх етапах її розвитку. Особливу роль як фактор соціалізації вони відіграють на етапі дитинства.

В. Москаленко, досліджуючи ставлення до грошей і розуміння їх функцій молодшими школярами та підлітками, виявила суттєві відмінності, що зумовлено особливостями їхньої потребової системи. Якщо для дитини визначальним у розумінні грошей є їхня споживацька функція, а простором економічної поведінки – місце купівлі-продажу (магазин), то підліток розуміє функцію грошей по-іншому, вбачаючи в них, перш за все, забезпечення матеріального добробуту. Ці зміни в розумінні підлітками функції грошей позначаються на зміні їхнього місця в економічній реальності, переході у простір виробничої діяльності. Цей новий простір економічної поведінки підлітків відповідає основній потребі цього вікового етапу розвитку особистості – потребі в дорослості [4].

Економічні ціннісні репрезентації особистості визначаються їх компонентами – когнітивним (знаннєвим), афективним (емоційним), конативним (поведінковим). Серед компонентів економічної соціалізації підлітків домінувальне місце починає посідати конативний компонент, адже підліток прагне бути включеним до економічної сфери суспільства як суб'єкт економічної діяльності. Домінування в ендопсихічній системі підлітка потреби в «дорослості» не може не позначитися на системі його економічних репрезентацій.

В юнацькому віці економічна соціалізація відбувається ефективно, якщо економічні цінності суспільства репрезентуються молодою людиною відповідно до її головної потреби – потреби в самореалізації. Цей рівень економічної культури пов'язується не стільки з набуттям економічних знань, а переважно з формуванням таких особистісних властивостей, як самостійність, відповідальність, наполегливість, цілеспрямованість, наголошує В. Москаленко [4].

У той самий час деякі економісти вважають, що гроші, виконуючи функцію міри цінності товарів, є інструментом кількісного ціннісного виміру в економіці. Останній є похідним від системи її ціннісної орієнтації. Саме якісний аспект ціннісного виміру втілює спрямованість ціннісної орієнтації економіки, тобто визначає зміст самого поняття цінності.

Окрім грошового виміру, кількісним виміром функціонування економіки є також часовий вимір. На нашу думку, якщо розглядати час як економічний ресурс, головною ознакою якого є обмеженість, то він являє собою, безумовно, економічну цінність.

З погляду гуманізму як принципу соціальноорієнтованої економіки загальна тривалість людського життя має бути ціннісним чинником економічного розвитку. А його базовим критерієм, як уважає І. Крюкова, є людське здоров'я [9].

Здоров'я людини має статус найвищої цивілізаційної цінності, що є базовим соціальним критерієм для виміру якості економічного розвитку. І. Крюкова переконана, що традиційні, звичні нам економічні показники, отримані на засадах грошового і часового кількісних вимірів, мають другорядне значення щодо рівня здоров'я як провідного якісного критерію ціннісного виміру в економіці. Якщо час і гроші є достатньою умовою економічного розвитку, то здоров'я як різновид природного ресурсу є однією з його необхідних умов.

Ми погоджуємось з думкою, що здоров'я людини є цивілізаційною, і економічною цінністю, оскільки її втрата унеможливлює як економічну самореалізацію, так і самореалізацію особистості взагалі.

Людина розумна у XXI столітті – це людина, яка постійно навчається, людина, для якої отримання знань стає сутнісною потребою життя. Знання в новій економіці становлять основу інтелектуального капіталу, що є складовою ресурсного потенціалу людини. В основі економічних цінностей лежить власність, яка обумовлює економічну свободу особистості.

Саме економічна свобода дозволяє людині вільно використовувати власні економічні ресурси, до яких ми відносимо капітал, працю, знання, здоров'я, час.

Слід зазначити, що в сучасних умовах суттєво актуалізується ще одна функція навчального процесу – навчити людину використовувати власні ресурси у своїй практичній діяльності, професійній, громадсько-політичній, у побуті тощо, так, щоб це відповідало ціннісним орієнтаціям суспільства.

Отже, слід виховувати соціальну активність в економічному житті через виконання соціальних ролей – орієнтацію на особисті цілі, значущість особистої відповідальності та самостійності у прийнятті рішень, а не покладання на державу.

Механізм засвоєння цінностей ураховує їхні особливості, але, зазначає В. Шарко, у всіх випадках він повинен будуватися на технології, що органічно поєднує *методи формування суспільної свідомості* (інформування, пояснення, коментування, переконання, узагальнення) і *методи залучення до соціально-культурної діяльності*, шляхом якої знання перетворюються в переконання, норми і принципи поведінки [22].

Можна стверджувати: більшість негараздів, що мають місце в Україні, виникають саме завдяки стереотипам, які все ще існують у свідомості і визначають ставлення до сутності економічного, що становить смисл сучасного життя. Іншими словами, розв'язання сучасних проблем навчання і виховання в нашій країні передбачає відхід від світоглядних стереотипів стосовно взаємовідносин людини і економіки, надання останнім дійсно природного характеру.

Характеристика економічної свідомості не може бути повною без визначення її психологічної складової. Психічний розвиток людини проходить низку періодів, послідовна зміна яких необоротна і передбачувана. Кожен період (вік) – своєрідний ступінь психічного розвитку з притаманними йому відносно стійкими якісними особливостями.

Економічна культура – інтегроване поняття, яке лежить на межі соціології, культурології, економіки, психології, філософії, тому кожен учений привносить у нього свій зміст.

Проте в будь-якому разі економічна культура передбачає наявність усталеного послідовного взаємозв'язку між основними її структурними компонентами – знаннями, вміннями і діями. Вихідними серед них є знання. Це мають бути не окремі відомості зі сфери економіки, а власне система економічних і суміжних з нею знань, що в підсумку формує цілісний науковий світогляд (*рис. 1*) [21].

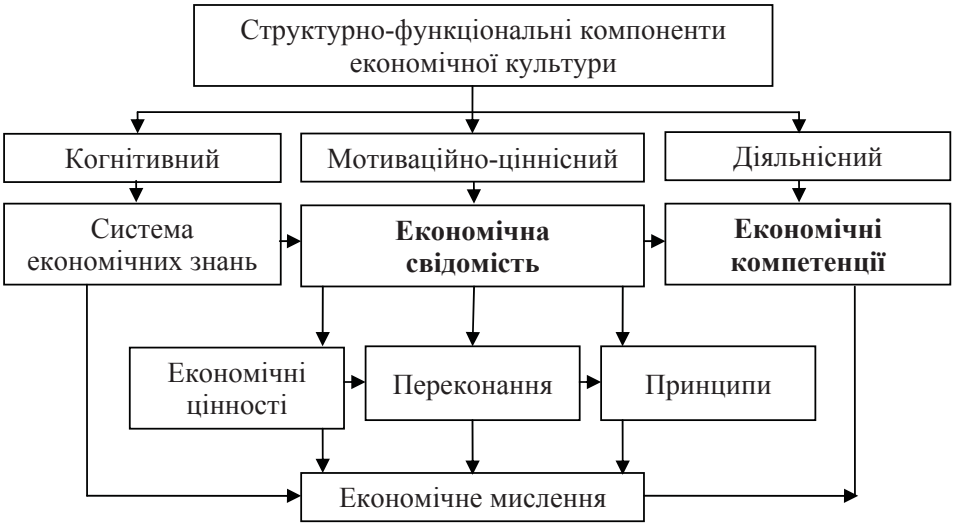

Рис. 1. **Структура економічної культури**

Філософсько-світоглядний підхід до змісту економічної культури полягає у визначенні сутності, структури і форм економічної свідомості, яка є основним компонентом економічної культури. Економічна свідомість виступає як відображення економічного буття. На думку А. Самсіна, вона відрізняється від інших форм суспільної свідомості насамперед специфічним об'єктом відображення. Цим об'єктом слугують економічні відносини людей, основу яких становлять людські потреби – рушійна сила економічної діяльності. *Економічна свідомість* – це сукупність уявлень, понять, оцінок, настроїв, традицій і цілих теоретичних систем, через які відбувається освоєння економічного буття окремими індивідами, соціальними групами, класами і суспільством у цілому [16].

Економічна свідомість має два рівні: буденно-практичний і теоретичний. Перший відображає повсякденні житейські турботи щодо реалізації нагальних потреб, котрі залежать від економічної ситуації у країні. На рівні буденної свідомості реалії економіки сприймаються через власну практику, іноді емоційно, без критичного розгляду.

Формування економічної свідомості включає і теоретичний рівень. У широкому сенсі економічна теорія являє собою систематизовані знання про сутність, цілі та завдання економічного життя суспільства. Ціннісна значущість економічної теорії, як зазначає А. Самсін, полягає в її адекватності економічним реаліям, у виявленні та розумінні способів подолання кризових ситуацій. Економічну теорію як наукове знання орієнтовано на формування державної економічної політики, обґрунтування довгострокової стратегії розвитку країни.

З позицій спеціалістів у галузі економічної психології, *економічна свідомість* – емоційне оцінювання дійсності, забезпечення економічної діяльності. На їхню думку, економічна свідомість – це сукупність соціальних уявлень, настанов, відносин, думок суб'єкта про різні економічні об'єкти. Вона тісно пов'язана з економічною поведінкою і є раціональною основою суб'єктивних механізмів такої поведінки.

Економічна свідомість залежить від рівня оволодіння економічними знаннями. Активність економічної думки визначається економічним мисленням – системою поглядів людини на закономірності економічного розвитку, суть економічних явищ і причини їх виникнення. Крім цього, існує думка, що економічне мислення має бути тільки національним.

Без сумніву, визначальну роль у формуванні особистісного аспекту економічної культури має когнітивний компонент, який передбачає наявність системи економічних знань. Вони становлять головну цінність людини, адже саме економічна теорія дозволяє зрозуміти те, що відбувається в економічному просторі, саме вона є підґрунтям грамотних економічних дій у сфері економічної діяльності та управлінні цією сферою.

З другого боку, життя в певній економічній системі з характерними для неї економічними відносинами та економічною культурою впливає на економічну свідомість людини. Якщо матеріальний світ лише впливає на свідомість, то економічна наука формує економічну свідомість людини. Тому економічна культура повинна базуватися на знанні економічної теорії як методологічної основи всіх інших економічних дисциплін.

Проте певні економічні категорії не мають безпосереднього ціннісного значення для окремої людини або соціальної групи. Вони набувають його тільки за допомогою впливу на інші процеси (наприклад, зростання цін, регулярність виплати зарплати), які безпосередньо присутні в повсякденній практиці людей.

Тому одне з головних завдань економічної освіти – допомогти молодій людині збагнути й оцінити необхідність оволодіння економічними знаннями, пропустити ці знання крізь себе, усвідомити їхню практичну значущість. Адже складова частина свідомості –

це особистісні переконання і принципи, що визначають ставлення до економічних явищ та закономірностей, мотиви і потреби участі у виробництві, що становить особистісну компоненту економічної культури, а відтак важливою складовою економічної культури є мотиваційно-ціннісний компонент.

Економічна освіта і виховання спрямовані насамперед на формування в кожної молодої людини економічного світогляду та економічного мислення, що виявляються в економічній поведінці, яка виступає діяльнісним компонентом економічної культури.

Досвід свідчить, що на формування економічної культури учнів впливають численні соціальні чинники: школа, сім'я, позашкільні заклади, громадські організації, засоби масової інформації (*рис. 2*). Завдяки різним соціальним зв'язкам учень «пропускає» через свою свідомість певну систему цінностей та оцінок, поглядів і норм, співвідносячи з набутим досвідом своєї моральної поведінки [21].

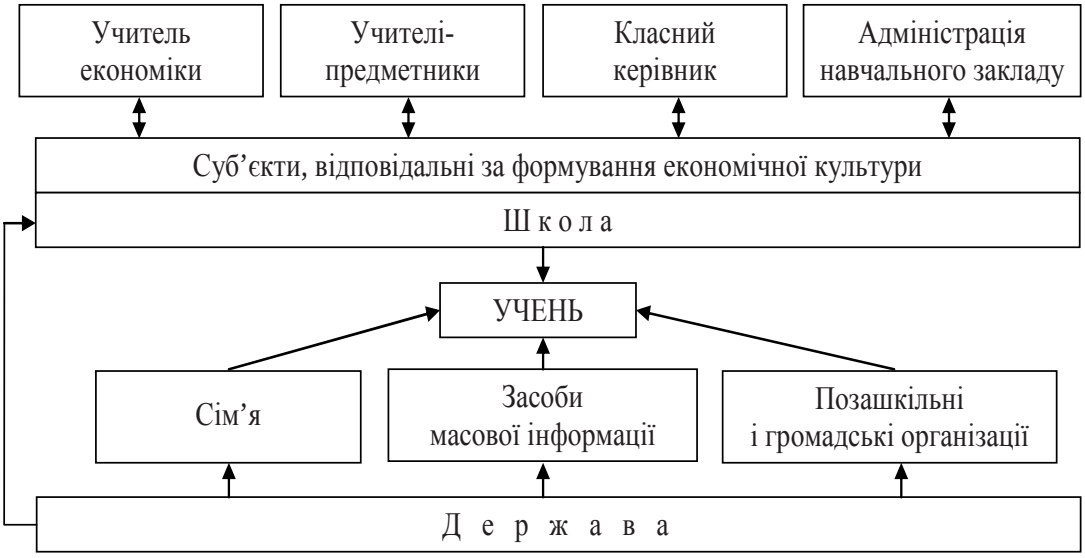

Рис. 2. **Чинники формування економічної культури учнів**

Узагальнюючи вищезазначене, доцільно розвести основні поняття теми і встановити взаємозв'язок між ними.

Насамперед, зауважимо, що згідно з нормативними вимогами, *економічна освіта* – це обов'язкова частина загальної середньої освіти, основною метою якої є підготовка учнів до адекватного сприйняття суспільства, виробництва і попиту, адаптація їхнього життя в умовах ринкової економіки, а також забезпечення рівня підготовки, потрібного для свідомого вибору професії.

Економічне виховання, як відомо, – напрям виховання, основною метою якого є формування якостей, що характеризують сучасну «економічну» людину і забезпечують її успішне функціонування в економічній сфері життєдіяльності.

Економічна освіта і виховання формують економічну свідомість та економічне мислення особистості, тобто її *економічну культуру*, яка, своєю чергою, обумовлює економічну поведінку певної особи. Економічна поведінка – це поведінка щодо прийняття економічних рішень, тобто це вибір людиною того чи іншого економічного варіанта. Здійснюючи вибір, людина виступає в певній економічній (соціальній) ролі, тобто демонструє здатність реалізувати отримані економічні знання і виявляти економічне мислення, тобто економічну компетенцію.

Характеристика економічної свідомості не може бути повною без визначення її психологічної складової. Психічний розвиток людини проходить ряд періодів, послідовна зміна яких необоротна і передбачувана. Кожен період (вік) – своєрідний ступінь психічного розвитку з притаманними йому відносно стійкими якісними особливостями.

Свідомі грамотні економічні дії, раціональна економічна поведінка, ефективний економічний вибір свідчать про те, що ми маємо справу з економічно грамотною і культурною людиною, тобто такою, яка володіє *економічними компетенціями* та є економічно компетентною.

1.3. ЕКОНОМІЧНИЙ СВІТОГЛЯД ЯК НАЙВИЩА ФОРМА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Слід зазначити, що одним із провідних завдань формування базової культури особистості є формування світогляду учнів. Світогляд – це система поглядів людини (філософських, соціально-політичних, правових, моральних, естетичних) на навколишній світ (явища природи, суспільні процеси, свідомість людей), своє місце в ньому. Світогляд є духовним середовищем людини і, водночас, складовою культури, а тому – необхідним фундаментом освіти.

В. В. Кузьменко зазначає, що поняття «світогляд» різні вчені трактують по-різному. Усі вони вкладають у нього різний зміст, але в будь-якому визначенні вказується на те, що світогляд займає центральне місце у формуванні особистості.

Культурно-світоглядний контекст освіти орієнтує школу не тільки на оволодіння учнями сучасними знаннями, а й на формування в них потрібних громадянських позицій, ціннісних орієнтацій, готовності і здатності жити повноцінним особистим і соціальним життям. У цьому розумінні формування світогляду – одна з найвищих цілей освіти, зазначає Н. Є. Мойсеюк.

Структуру світогляду становлять знання, погляди, переконання. Знання є суб'єктивним відображенням об'єктивної реальності, результатом засвоєння («присвоєння») знань, які накопичило людство протягом історії у процесі розвитку суспільної практики, вказує вчений. Погляди і переконання – це прийняті людиною уявлення про світ як достовірні та емоційно пережиті. Переконання – знання, які перейшли у внутрішню позицію особистості.

Функція економічної теорії (економіки) якраз і полягає у формуванні у свідомості населення економічного світогляду, який включає економічні знання, погляди, переконання. Економічні погляди і переконання базуються на економічній теорії, яку у шкільній програмі представляє курс економіки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Визначити особливості системи економічних цінностей, у межах якої здійснюється процес економічної соціалізації в сучасному суспільстві (накреслити схему).
2. Гроші розглядають як найважливіший засіб соціалізації особистості на всіх вікових етапах її розвитку. Довести, що особливу роль, як фактор соціалізації, відіграють саме вони на етапі дитинства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дати визначення поняттю «економічна соціалізація». Як впливає економічна соціалізація на загальний процес соціалізації особистості?

2. Розкрити зміст складових процесу економічної соціалізації (когнітивного, афективного і конативного компонентів).
3. Назвати рівні та параметри характеристики економічної свідомості.
4. Установити зв'язок між поняттями «економічна свідомість – економічний світогляд – економічна культура».

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Рольовий підхід до структурування економічних знань у шкільній економічній освіті.
2. Формування економічного світогляду учнів на уроках математики в початковій школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Воронцова Е. Соціалізація підлітків в учнівських колективах / Е. Воронцова // Практика управління закладом освіти. – 2010. – № 3. – С. 43–49.
2. Диба Л. М. Проблеми формування економічної культури у сучасному національно-відроджувальному процесі / Л. М. Диба // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 224–227.
3. Економіка : навч. посіб. для 10–11 кл. / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – К. : Либідь, 1999. – 384 с.
4. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / за заг. ред. В. В. Москаленко. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – 336 с. – (Б-ка журн. «Соціальна психологія»).
5. Єфременко Т. О. Рівень економічної культури пересічного громадянина України (за даними експертного опитування) / Т. О. Єфременко // Український соціум. – 2006. – № 1. – С. 88–96.
6. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 112 с.
7. Корнійчук О. Є. Еволюція формування економічного мислення / О. Є. Корнійчук // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С. 22–29.
8. Кривега Л. Д. Ринковий світогляд: зміст і цінності [Електронний ресурс] / Л. Д. Кривега, К. В. Сухарева. – Режим доступу : http://www.confcontact.com/20101224/1_krivega.htm.
9. Крюкова І. О. Ціннісний вимір в економіці: кількісний і якісний аспекти / І. О. Крюкова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 2. – С. 12–22.
10. Кузнецова Т. В. Основи економічної психології / Т. В. Кузнецова. – К. : Вид-во МАУП, 2006. – 140 с.
11. Ложкін Г. В. Економічна психологія / Г. В. Ложкін, В. В. Спасєнніков. – К. : Професіонал, 2007. – 400 с.
12. Лукашевич М. П. Соціологія економіки : підручник / М. П. Лукашевич. – К. : Каравела, 2005. – 288 с.
13. Матвєєв С. О. Економічна соціологія : підручник / С. О. Матвєєв, Л. І. Лясота. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с.
14. Москаленко В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 3-16.
15. Надольний І. Національна самосвідомість як чинник державотворення / І. Надольний // Філософія освіти. – 2006. – № 3 (5). – С. 175–185.
16. Пасічник Н. Формування економічної культури школярів як умова розвитку цивілізованих ринкових відносин / Н. Пасічник // Рідна школа. – 2007. – № 4. – С. 45–47.
17. Самсин А. И. Основы философии экономики : учеб. пособ. для вузов / А. И. Самсин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 271 с.
18. Спиркин А. Г. Философия / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 2001. – 816 с.

19. Терюкова Т. С. Экономические компетенции: сущность, структура и место в системе ключевых компетенций / Т. С. Терюкова // Экономика в школе. – 2009. – № 3/4. – С. 42–47.
20. Філончук З. В. Рольовий підхід до структурування економічних знань / З. В. Філончук // Педагогічний альманах : [зб. наук. праць / ред. В. В. Кузьменко]. – Херсон, 2010. – Вип. 8. – С. 181–186.
21. Філончук З. В. Підготовка вчителів у післядипломній освіті до формування економічної культури учнів основної школи / за ред. Н. В. Слюсаренко. – Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2012. – 115 с.
22. Шарко В. Д. Методологічні засади сучасного уроку : посіб. для студ., керівників шкіл, учителів, працівників післядиплом. освіти / В. Д. Шарко. – Херсон : Вид-во ХНТУ, 2009. – 120 с.

Тема 2.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

План лекції

2.1. Психологічні аспекти фінансової освіти учнів початкової школи: психологічний аналіз феномену фінансової грамотності.

21.2. Психологічні чинники виховання фінансової культури дитини. Психологічні аспекти фінансової соціалізації дитини: кишенькові гроші; гроші як плата за навчання; гроші як відступні; гроші як плата за домашні справи.

2.3. Роль сім'ї у фінансовому вихованні школярів.

2.4. Педагогічні основи фінансової грамотності і виховання. Дослідження явища фінансової культури в педагогіці.

Орієнтовний зміст

2.1. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ ОСВІТИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

Розглянемо психологічну складову економічної соціалізації молодших школярів.

Як відомо, у вітчизняній психології прийнято визначати основні періоди психічного розвитку підростаючого покоління за психолого-педагогічними критеріями, що включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку, передусім зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність в її співвідношенні з іншими видами діяльності, відповідний рівень розвитку свідомості й самосвідомості особистості [*Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 112 с.*].

Психічний розвиток людини проходить ряд періодів, послідовна зміна яких необоротна і передбачувана. Кожен період (вік) – своєрідний ступінь психічного розвитку з притаманними йому відносно стійкими якісними особливостями.

Відомо, що вікові психологічні особливості зумовлені конкретно-історичними умовами розвитку, спадковістю, певною мірою – характером виховання, особливостями діяльності та стосунків з іншими людьми, що впливає передусім на специфіку переходу від одного вікового періоду до іншого. М. М. Заброцький зазначає, що критеріями визначення основних періодів індивідуального психічного розвитку повинні бути якісні й суттєві ознаки, взяті в їх системному зв'язку, що виявляє характерні для кожного віку цілісні новоутворення. Такими є психічні й соціальні зміни в житті дитини, які визначають її свідомість і діяльність, ставлення до середовища, увесь хід розвитку на цьому етапі.

На нашу думку, на межі з віковою і педагогічною психологією активної розробки потребують проблеми економічної соціалізації дитини, економічного навчання і виховання, формування економічної культури.

Г. Парходько, досліджуючи психолого-педагогічні проблеми виховання фінансової культури дітей, визначила, що передумови розвитку психологічних досліджень феномену грошей на рівні особистості закладено у класичних підходах психології: у психоаналізі, біхевіоризмі, у теорії розвитку Ж. Піаже, у роботах когнітивістської орієнтації [7].

У рамках теорії розвитку Ж. Піаже робилися спроби пошуку конкретних закономірностей і механізмів сприймання грошей: так, когнітивісти прагнули виявити розумові механізми грошової поведінки, а девелопменталісти (девелопменталізм – теорія розвитку) зосереджували увагу на стадіях розвитку сприйняття грошей і ставлення до них.

За Е. Фроммом, мистецтво користування грошима відображає наше вміння контролювати свої бажання. Економічна відповідальність означає не обожнювання грошей, а психологічну зрілість особистості. Істотна відзнака психологічно зрілої людини полягає у здатності від чогось відмовитися. Батьківський обов'язок – пояснити дитині, як навчитися відкладати на якийсь термін виконання бажання.

Е. Фромм радить дати дитині час самій оцінити свої бажання та можливість задоволення найздоровіших і потрібніших з них. Мистецтво правильно використовувати гроші виявляється в умінні відкладати бажання на якийсь термін, іти на компроміси і почуватися при цьому абсолютно задоволеним життям.

Однією з найретельніше розроблених психологічних теорій, що чітко пояснює індивідуальні відмінності у ставленні до грошей, залишається психоаналіз, вважає Г. Парходько.

Так, у роботі «Характер й анальний еротизм» З. Фройд уперше звернув увагу на те, що ставлення дорослої людини до грошей може визначатися особливостями її дитячої сексуальності. Щастя, вважав психоаналітик, є відстрочене виконання інфантильного бажання. Ось чому багатство приносить так мало щастя: гроші не можуть бути бажанням немовляти. Згодом Ш. Ференці, розвиваючи ідеї З. Фройда, описав онтогенетичні стадії розвитку цього потягу: від задоволення, отримуваного від бруду та екскрементів, до любові до грошей. З. Фройд виділяв три основні риси характеру людей, фіксованих на анальній стадії: акуратність, скупість і впертість, які він пов'язував також з охайністю, надійністю, сумлінністю, запальністю і мстивістю [7].

Згідно з психоаналітичною теорією, усі діти відчувають задоволення під час дефекації. У віці близько двох років батьки в західних країнах починають привчати дітей до горщика. При цьому дорослі або виражають ентузіазм і схвалення при дефекації дитини, або карають її та погрожують їй, коли вона відмовляється це зробити. Привчання до горщика збігається за часом з тією стадією розвитку дитини, коли вона бореться за автономію і незалежність. Часто привчання до горщика стає джерелом конфлікту між дитиною і батьками. Цей конфлікт може посилитися через непослідовну поведінку батьків, які, з одного боку, цінують продукти дефекації як подарунок дитини, а з другого – вважають їх брудними, не торкаються до них і прагнуть швидше викинути.

При цьому діти, яких постійно хвалили за успішне спорожнення шлунка, розглядаючи це як подарунок батькам, зростаючи, із задоволенням роблять подарунки і витрачають гроші. Ті ж, хто відмовлявся це зробити, страждають згодом «фінансовими запорами».

У такий спосіб психоаналітична теорія пов'язує травматичний досвід привчання до горщика з подальшим типом компенсаторної поведінки. Наприклад, ситуація, коли скупа людина притримує гроші, розглядається як відображення дитячої відмови від дефекації на вимогу батьків. Людина-марнотрат, навпаки, нагадує дитину, котра прагне до схвалення батьками її «подарунків». Деякі люди вважають витрати умовою отримання любові й схвалення, і тому схильні витрачати гроші, коли почуваються самотньо, тривожно або потребують любові.

2.2. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИХОВАННЯ ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ ДИТИНИ. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ

Слід зазначити, що у вітчизняній психології прийнято визначати основні періоди психічного розвитку підростаючого покоління за психолого-педагогічними критеріями, що включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку, передусім зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність в її співвідношенні з іншими видами діяльності, відповідний рівень розвитку свідомості й самосвідомості особистості. Такими періодами є: ранній (від народження до трьох років) і дошкільний (з трьох до семи), молодший шкільний вік (із семи до десяти років), середній шкільний, або підлітковий, вік (із десяти років до п'ятнадцяти), старший шкільний, або юнацький, вік (із п'ятнадцяти років і до досягнення зрілості).

Відповідно до епігенетичної концепції розвитку особистості Е. Еріксона під час фази раннього дитинства формується відчуття власної автономності та особистісної цінності або ж їхня протилежність – сором'язливість і сумніви в собі. Поступово дитина вчиться керувати відправленням своїх тілесних потреб, її самостійність зростає і створює передумови для розвитку здатності робити вибір. У віці приблизно від п'яти до семи років формується ініціативність, бажання щось зробити. Блокування розвитку цих бажань призводить до виникнення почуття провини. Вирішальну роль при цьому відіграють групові ігри, спілкування з однолітками, що розвиває уяву дитини, дозволяє їй «приміряти» на себе різні соціальні ролі тощо. У шкільному віці розвивається підприємливість, спроможність досягати поставлених перед собою цілей. Найважливішими цінностями стають ефективність і компетентність. У цьому віці закладається ставлення до праці.

У результаті аналізу численних зарубіжних і російських досліджень визначено таку періодизацію в економічній соціалізації дітей:

- період до чотирьох років (економічна соціалізація тісно пов'язана із загальним розвитком особистості. Її витоками є оволодіння мовою і початковими формами економічної поведінки);
- період від чотирьох до шести років. Для цього віку характерна складність в усвідомленні таких понять, як «час» і «гроші». Діти не розуміють чинника обмеженості грошових ресурсів, вони починають асоціювати гроші з процесом купівлі-продажу, сприймати економічні явища і відносини, але не здатні їх пояснити та інтерпретувати;
- період від шести до восьми років. Діти слабко орієнтуються в економічних відносинах, проте виказують свої думки з приводу грошей. У цьому віці здійснення вибору викликає також певні труднощі. Діти починають усвідомлювати взаємозв'язки між прийнятим рішенням і його наслідками;
- період від восьми до 10-ти років. У цей період розширюється розуміння функцій грошей. Діти вже здатні зрозуміти, що таке номінальна вартість грошей. Виникають більш-менш чіткі судження про різницю між багатими і бідними, які поступово поглиблюються і починають стосуватись різниці між суспільними заняттями, доходами, власністю, класовими відмінностями. У цьому віці вже починають шукати у своїй економічній діяльності схвалення і самоствердження;
- 10–11 років. Економічне розуміння дійсності поглиблюється і стає менш персоніфікованим. Підлітки здатні обговорювати економічні явища, не співвідносячи їх із власним досвідом;

- 12–13 років. Підлітки усвідомлюють економічні явища більш розгорнуто і повно, ніж у 10–11 років. Вони здатні об'єднувати ізольовані економічні відносини у прості когнітивні підсистеми, розуміють значення і потребу нагороди за певні зусилля в роботі. Можуть легко визначити і класифікувати людей за класовими ознаками;
- 14–15 років. Підлітки бажають свободи, проте потребують безпеки. До грошей ставляться часто формально. Нерідко їхні економічні погляди перебувають у конфлікті з батьківською думкою, оскільки бажають незалежності у здійсненні свого вибору. Схильні розглядати соціальну нерівність скоріше негативно, ніж позитивно (на відміну від молодших);
- 16–19 років. Більшість юнаків і дівчат уже мають гроші на життя, отримані від батьків або зароблені самостійно, що надає їм відчуття економічної свободи [9].

Таким чином, економічна соціалізація починається з перших років життя, коли дитина спостерігає моделі споживацької поведінки дорослих, їх ставлення до праці та ін. Звідси різниця в економічних знаннях у дітей різних соціальних класів і вплив цієї різниці на їхню соціалізацію. Діти поступово переходять від уявлень про економіку як низку незалежних процесів до розуміння взаємозв'язку її сторін, від пояснювальних моделей до моделей прихованих економічних відносин і розуміння економіки як системи.

Почуття власності і ставлення до грошей починають формуватися ще в ранньому дитинстві. На початку дошкільного віку починають закладатися також навички споживацької і трудової поведінки, які разом з особистим досвідом користування грішми і входженням в економічні стосунки впливають на подальший розвиток економічної поведінки дитини.

Перехід до підліткового віку характеризується переплетінням суперечливих тенденцій соціального й особистісного в розвитку дитини. З одного боку, для цього складного періоду показовими є негативні прояви, дисгармонійність, згортання і зміна дитячих інтересів, які склалися на попередньому етапі розвитку, конфліктний характер поведінки стосовно дорослих. З другого боку, підлітковий вік відрізняється й численними позитивними факторами – зростає самостійність, урізноманітнюються відносини з однолітками і дорослими, значно розширюється діяльність, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей. Головним у підлітковому віці є вихід дитини на якісно нову соціальну позицію, в якій реально формується її свідоме ставлення до себе як члена суспільства [3].

На думку психологів, у підлітковому віці відбувається остаточна латеризація функцій головного мозку, тобто спеціалізація півкуль головного мозку. Це призводить до міжкульної асиметрії психічних функцій із домінуванням правої чи лівої півкуль. До 14–16 років цей процес закінчується домінуванням однієї з півкуль мозку і відповідно переважанням образного або логічного мислення, звідси виникає необхідність розвивати природні задатки підлітка з метою орієнтації на профіль, а потім на вибір професії. Адже в учнів цього віку недостатньо сформована готовність до вибору і відповідальність за нього, тобто знижена потреба до професійного самовизначення.

У підлітковому віці відзначається домінування когнітивного компонента у структурі економічної соціалізації, що сприяє переорієнтації зі споживацького сприйняття економічної реальності на виробничо-діяльнісне її розуміння. Останнє пояснюється значною роллю власного практичного досвіду дітей.

Вивчення економічної соціалізації підлітків в умовах трансформації українського суспільства свідчить, що основна маса дітей позитивно сприймає такий вид діяльності, як бізнес, але ототожнює його, переважно, з торгівлею. Водночас дослідження економічної

соціалізації в онтогенетичному вимірі недостатньо віддзеркалюють динаміку суспільної економічної свідомості.

2.3. РОЛЬ СІМ'Ї У ФІНАНСОВОМУ ВИХОВАННІ ШКОЛЯРІВ

Культурна трансформація українського суспільства привела до глибоких зрушень у системі цінностей і свідомості дорослих. Актуальною залишається проблема формування цінностей у дітей, головною серед яких повинна стати цінність праці. У переважній більшості, не маючи можливостей вчасно отримати економічні знання і вміння, діти розпочинають на свій власний розсуд економічне життя. Занепокоєнні тільки своєю долею і прагнучи розбагатіти, вони дедалі частіше ставлять на перше місце матеріальний добробут і вважають, що щастя залежить тільки від кількості грошей.

Отже, криза суспільства чи не найсильніше позначилася на поведінці підлітків, у яких, зазвичай, розпочинається активна соціалізація, або освоєння соціального простору. Наявність у членів родини різних уявлень про життєві цінності веде до руйнування її життєвого простору, головним стає належність до покоління, а не сімейні традиції. Це створює серйозні проблеми в українському суспільстві, де родина завжди була важливою в житті людини, вважає Т. В. Кузнецова [3].

На місце зруйнованої системи «трудового виховання» стихія перебудовчого етапу висунула дефіцит ринкової економічної культури, відсутність у свідомості людей необхідних знань і досвіду психічної адаптації до інших соціокультурних вимог. Сучасна освіта і виховання ставить за мету формування ціннісного ставлення до праці, подальшої професійної діяльності.

Викладачеві доцільно звернути увагу вчителів на те, що метод виховання через сім'ю потребує і нової інтерпретації, і нового підходу до його застосування. Саме в сім'ї учні вчаться вміння раціонально використовувати свій час, ознайомлюються з родинним бюджетом і вчаться витрачати гроші, спілкуються з економічної тематики, часто засвоюють ті економічні категорії та цінності, якими мислять дорослі. На жаль, батьки не завжди розуміють необхідність економічного виховання дітей. Тому система економічної підготовки самих батьків потребує вдосконалення, таким чином батьки повинні мати не тільки певні економічні знання, а й володіти методикою їх використання, що є ще одним завданням учителя.

Форми роботи з батьками можуть бути такі: тематичні батьківські збори як загальношкільні, так і класні, батьківські конференції, зустрічі з економістами, у старших класах – дискусії (батьки – учні), запрошення батьків на позакласні заходи з економічної тематики, участь батьків у підготовці та проведенні тижнів економіки у школі, спільні екскурсії на підприємства.

Орієнтовна тематика батьківських зборів: для 5–7 класів – «Кишенькові гроші»: "за" і "проти"», «Родинний бюджет. Чи потрібно залучати дітей?», «Організація побутової та навчальної праці дітей», «Виховання розумних потреб дітей у родині»; для 8–9 класів – теми, орієнтовані на професійний вибір учнів; для 10–11 класів – вивчення ринку праці та ринку освітніх послуг.

З метою формування фінансової культури дитини батьки повинні домовитися про спільні принципи виховання. Дітям потрібно пояснити, як і чому гроші приходять у сім'ю, як правильно відкладати частину доходу на майбутні цілі, як і чому ми замінюємо наші гроші на продукти харчування, одяг, розваги і тому подібне.

Виховання в дітей відповідального ставлення до грошей можливе за наявності в них останніх, тому при вирішенні питань, пов'язаних із кишеньковими грошима і матеріальним заохоченням дитини, як і у вирішенні всіх інших питань виховання, слід керуватися принципами доцільності та гуманності.

Кишенькові гроші. Батьки мають розуміти, що кишенькові гроші – не нагорода за хорошу поведінку і навчання, не плата за хатню роботу. Це один із прийомів виховання, який має чітку мету – навчити дитину розпоряджатися грошима і правильно їх витрачати. Ці гроші дитина може використовувати на свій розсуд, не звітуючи перед батьками, адже суворий контроль над витратами з їхнього боку позбавляє сенс існування кишенькових грошей.

Наявність у дитини кишенькових грошей створює для неї можливість самостійно ухвалювати рішення про потребу тієї покупки. Замість постійних прохань що-небудь купити дитина може вибрати предмет, час і місце покупки. Обмеженість суми змушує її визначати пріоритети й аналізувати можливі варіанти витрачання засобів.

Найпоширеніша думка, що починати видавати кишенькові гроші можна з тієї миті, як дитина пішла у школу (6–7 років). Вважається, що в цьому віці діти вже розуміють, що гроші втрачати не можна, їх можна з користю витратити.

Сума залежатиме, перш за все, від фінансового стану сім'ї і від віку дитини. Навіть якщо можливості дорослих необмежені, поспішати не варто. Починати потрібно з невеликих сум. Треба визначити, скільки грошей дитина зможе витратити «з розумом» відповідно до свого віку. Зрозуміло, що запити і потреби дітей постійно зростають разом з нею, тому повинні збільшуватися і кишенькові надходження. Можна обговорити, які витрати дитина зможе самостійно оплачувати. З часом варто збільшувати суму, додаючи до неї витрати на проїзний квиток, шкільні сніданки, канцелярське приладдя. У плані фінансових навичок користі від участі дитини в оплаті власних витрат буде більше.

Діти, на відміну від дорослих, по-іншому сприймають час. Календарний місяць для них здається досить великим терміном. Якщо дитині молодшого віку видавати кишенькові гроші відразу на весь місяць, то, напевно, вона не зможе ними грамотно розпорядитися. Швидше за все, витратить усю суму в перші ж декілька днів. Дитина ще не вміє відстежувати стан своїх фінансів. Тому краще керуватися принципом: що менший вік, то частіше видавати. Проте дітям старшого віку доцільніше видавати кишенькові гроші раз на місяць – це підводить їх до усвідомлення такого важливого поняття, як «бюджет».

Якщо дорослі суворо встановлюють, що можна купувати на кишенькові гроші, а що – ні, то вони втрачають сенс як інструмент розвитку самостійного навику. Важливо навчити дитину радитися з вами при виборі лише дорогої покупки, наприклад, велосипеда або домашньої техніки. Навіть якщо дитина помиляється, варто ввічливо її переконати, але остаточний вибір залишається за нею. Голос батьків у процесі ухвалення дитиною рішення має бути виключно рекомендаційним. Фінансові невдачі – частина науки управління грошима.

Гроші як плата за навчання. Багато батьків вважає, що гроші можуть стати добрим заохоченням і могутнім стимулятором для забезпечення успіхів у школі. Найчастіше цей метод використовують як «пряник» за відмінне навчання. За такого підходу є низка позитивних і негативних моментів. До позитивних варто віднести такі: у дитини підвищується уважність на уроці, а також формальний інтерес до навчального процесу; діти прагнуть менше прогулювати, а то й не прогулювати зовсім; дитина приходить до висновку, що будь-яка робота повинна оплачуватися (а навчання – це робота), отже, добра робота оплачується удвічі. Таким чином, учень прагне виконати свою роботу якнайкраще, вчиться відповідати за самого себе.

До негативних моментів можна віднести [7]: дитина стає стурбованою виключно проблемою отримання грошей; зникає зацікавлення самим навчальним процесом як таким, вона стає зацікавленою лише в кінцевому підсумку – в отриманій на уроці оцінці, а отже, і сумі.

Гроші як відступні. Дуже часто завантажені батьки виявляють свою любов до дитини шляхом видачі певних сум, вважаючи, що свою любов вони можуть цим замінити. У них зовсім немає часу спілкування з дитиною, тож цей недолік вони компенсують грошима. Вони сплачують дітям за будь-які домашні справи, зразкову поведінку, просто виділяють певну суму, абсолютно не розуміючи, що дитині в житті потрібне абсолютно інше.

Гроші як плата за домашні справи. Більшість психологів не рекомендує практикувати грошові розрахунки за роботу всередині сім'ї, виключаючи випадки, коли дитину офіційно зараховують у штат сімейного бізнесу.

Якщо дорослі все ж таки допускають плату маленькій дитині всередині сім'ї, то варто це робити за якісь принципово нові або складні дії, корисні для всієї сім'ї, а не тільки для дитини. Головне, щоб гроші в цьому разі не подавались як оплата, а як нагорода за старанність, за відмінний результат у новій справі. Краще відразу зазначити, що це саме премія за засвоєну дію, а не регулярна «зарплата». Також важливо, щоб отриману винагороду малюк міг витратити на власний розсуд. І саме в самостійності витрати, у самостійному розрахунку отриманої суми і полягає основне заохочення, визнання з боку дорослих.

2.4. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ І ВИХОВАННЯ. ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕДАГОГІЦІ

Сучасні педагогічні теорії спеціально не досліджують проблему взаємин «діти – гроші», однак припускають таке навчання в рамках загальних знань, вважає Г. Парходько. Разом з тим представники класичної педагогіки підтримували ідею щодо необхідності виховання в дитини фінансової культури [7].

Так, Ян Амос Каменський, усесвітньо відомий педагог, вважав, що досягнення успіху разом із взаємною підтримкою є основою національної педагогіки. К. Ушинський підкреслював важливість формування в людини здібностей до промислового й торгового життя, а виховання дітей, спрямоване на розвиток цих здібностей, вважав потрібним для добробуту нації.

А. Макаренко підтримував ранній початок трудового життя дитини, але не для розвитку навичок накопичення, а для самозабезпечення та участі в житті сім'ї, суспільства. Почавши працювати досить рано, ще під час навчання, він дійшов до висновку, що сімейне виховання в робочих і селянських сім'ях надає особистості більше для розвитку, ніж у сім'ях заможних.

Для В. Сухомлинського праця є найвищим моральним принципом, обов'язком перед суспільством. Знайти, відкрити, затвердити в людині її трудове покликання, досягти, щоб кожен став справжнім майстром у будь-якій справі, щоб трудова творчість назавжди ввійшла в духовне життя і стала найсильнішим емоційним стимулом діяльності – у цьому сутність ідейного та трудового виховання. Гармонія права і обов'язку, особистої праці в ім'я щастя і блага інших людей – це його моральний ідеал. Тільки за цієї гармонії людина може бути справді щасливою і вільною.

Гроші, попри їхню доступність, для вихованців дитячої комуни І. Яковлєва з раннього віку, в общині розглядалися лише як необхідний засіб для задоволення здорових потреб, але не як засіб придбання предметів розкоші.

Розглянемо орієнтовну структуру впровадження фінансових знань залежно від вікових груп у сучасній педагогіці.

Діти дошкільного віку – доцільним є ознайомлення дітей із такими поняттями, як «держава», «функції», які вона зобов'язана виконувати (охороняти, навчати, лікувати тощо), і шляхи отримання ресурсів для забезпечення фінансування покладених на неї функцій. У цьому віці головне – пояснити важливість податкової системи країни і необхідність сплати податків, завдяки яким ми й отримуємо безоплатні послуги. Сплата державі частини власного доходу – це запорука стабільності в усіх сферах життя країни. Крім того, в ігровій формі проводиться узагальнене ознайомлення з грошима. Уся інформація подається в невимушеній формі і супроводжується активною участю самих дітей у формуванні висновків.

Діти молодшого шкільного віку – окрім попередніх пояснень до освітньої програми, додається детальніше ознайомлення з грошима, визначається їх призначення, функції, класифікація, переваги і недоліки різних форм грошей. Основне завдання освітньої програми вже у шкільному віці – пояснити переваги електронної форми грошей (економічність, контрольованість, зручність тощо).

Діти середнього шкільного віку ознайомлюються з банківською діяльністю, сферою бізнесу, формуванням і розпорядженням власного капіталу, місцем податків у сфері власної підприємницької діяльності тощо. На цьому етапі головне – пояснити учням сутність грошей як особливого товару, який може приносити дохід як від особистого його використання, так і від тимчасового його передання іншому суб'єктові. У зв'язку з цим акцентується увага на понятті «втрачена вигода», яка з'являється від зберігання заощаджень готівкою поза грошовим оборотом країни.

Учні старшого шкільного віку, крім вищезазначеного, повинні бути ознайомлені з фінансовими інститутами, уміти розраховувати дохідність за різними інвестиційними інструментами, орієнтуватися в рівнях ризику і невизначеності, якими супроводжуються розрахована дохідність. Бути обізнаними в системі загальнообов'язкових та місцевих податків і можливостями отримання податкових пільг. Крім того, вони повинні вміти користуватися електронними грошима, чітко уявляти їхні переваги перед готівкою. На цьому етапі головне – навчити учнів самостійно складати бюджет сім'ї та можливі шляхи зменшення витрат і збільшення доходів, у тому числі й від трансформування заощаджень в інвестиції.

Шкільна і дошкільна економічна освіта покликані не тільки залучити дітей до актуальних фінансових тем, а й дати можливість батькам отримувати ті самі знання разом із дітьми. Для цього варто проводити групові уроки, ігри, змагання, пов'язувати домашні завдання учнів з веденням сімейного бюджету, визначенням сплачених сім'єю податків, отриманих доходів від інвестицій тощо. У зв'язку з проведенням шкільних занять, на яких важлива присутність батьків, варто запрошувати осіб, безпосередньо пов'язаних із фінансовим сектором, – працівників банківської, податкової, страхової сфер тощо.

Саме шкільна освіта є найбільш необхідною за сучасного розвитку економіки і її впровадження повинно супроводжуватись широкою участю держави. Фінансування такої освіти – це інвестиції в майбутнє, яке потребує економічно грамотної та активної молоді, що мала б змогу не тільки отримувати стабільний дохід від своєї праці, а й правильно ним розпоряджатись.

Отже, виходячи із зазначених педагогічних концепцій, дитину важливо з ранніх років залучати до сфери господарських турбот родини, колективу. У такий спосіб дитина вчиться розуміти те, що кожен зобов'язаний вносити свій посильний вклад до поліпшення життя сім'ї. І що раніше дитина почне допомагати дорослим і брати участь у розрахунках, плануванні, збереженні, витраченні сімейного бюджету, то краще вона буде орієнтуватися в подальшому у фінансовій сфері життя.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як розглядаються гроші з погляду психології?
2. Назвати чинники, що впливають на «грошову» поведінку і ставлення до грошей.
3. Назвати класичні підходи психології до розвитку психологічних досліджень феномену грошей.
4. Узагальнити психологічні чинники виховання фінансової культури дитини.
5. Розкрити психологічні аспекти фінансової соціалізації дитини.
6. З чим у вас асоціюється поняття «гроші»?
7. Розкрити роль сім'ї у фінансовому вихованні школярів.
8. Представити погляди А. С. Макаренка і В. А. Сухомлинського на економічне виховання учнів.
9. Як трактують сучасні педагогічні теорії проблему «діти – гроші»?
10. Назвати періоди в економічній соціалізації дітей та учнівської молоді.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Ставлення до грошей та особливості грошової поведінки дитини.
2. Сучасні дослідження явища фінансової культури в педагогіці.
3. Методика підготовки і проведення фінансового тижня у школі.
4. Роль сім'ї у фінансовому вихованні молодших школярів.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Сімейна фінансова ігротека.
2. Кишенькові гроші: «за» і «проти».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Биденко С. Финансовые истории для подростков [Электронный ресурс] / С. Биденко, И. Золотаревич // Казка. – 2012. – 128 с. – (Серия «Бизнес-школа «Детки-монетки»). – Режим доступа : http://www.detki-monetki.biz/?p=2695.
2. Діти і гроші: як у світі дають на кишенькові витрати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.newsmarket.com.ua/2012/01/diti-i-groshi-yak-u-sviti-dayut-na-kishenkovi-vitrati.
3. Кузнецова Т. В. Основи економічної психології / Т. В. Кузнецова. – К. : МАУП, 2006. – 140 с.
4. Ложкін Г. В. Економічна психологія / Г. В. Ложкін, В. В. Спасєнніков. – К. : ВД «Професіонал», 2007. – 400 с.
5. Матвєєв С. О. Економічна соціологія : підручник / С. О. Матввєєв, Л. І. Лясота. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 184 с.
6. Орел В. В. Формування економічної свідомості і ставлення до грошей у процесі соціалізації особистості [Електронний ресурс] / В. В. Орел, Л. О. Рябченко // Пробл. інж.-пед. освіти. – 2007. – № 16. – С. 376–382. – Режим доступу : http://gagago.ru/v-ryabchenko-l-o-formuvannya-ekonomichnoyi-svidomosti-i-st.html.

7. Парходько Г. Ю. Психолого-педагогічні проблеми виховання фінансової культури дітей [Електронний ресурс] / Г. Ю. Парходько. – Черкаси, 2010. – 97 с. – Режим доступу : ippro.com.ua/attachments/article/173/психолого-педагогічні проблеми.pdf.
8. Смолінська О. Діти і гроші / О. Смолінська // Школа. – 2014. – № 9. – С. 21–31.
9. Семья Г. Экономическая социализация детей и подростков: периодизация и результаты / Г. Семья // Школьный экономический журнал. – 1998. – № 5. – С. 25–31.
10. Туріщева Л. В. Психологічні аспекти фінансової грамоти для школярів / Л. В. Туріщева // Класному керівнику. – 2011. – № 5. – С. 16–18.
11. Шкребець М. С. Особливості формування і розвитку грошової культури в Україні [Електронний ресурс] / М. С. Шкребець // Збірка наукових праць Харківських соціологічних читань. – 2008. – Режим доступу : http://www.sociology.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=65&Itemid=51.
12. Шкребець М. С. Вплив грошової культури на рівень консолідації українського суспільства [Електронний ресурс] / М. С. Шкребець, С. М. Шкребець // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 133–137. – Режим доступу : http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/4991/2/Shkrebci.pdf.

Модуль IV.
МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Тема 1.
ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ КАТЕГОРІЇ В КУРСІ «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

ПРАКТИЧНА РОБОТА 1. Установлення наступності у вивченні фундаментальних економічних категорій у курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі

Мета і основні завдання роботи

1. Визначити фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність» у початковій школі.
2. Створити спільний предметний покажчик «Фундаментальні економічні категорії початкової шкільної економічної освіти».
3. Розробити спільний термінологічний довідник.

Методичні рекомендації

1. *Розкрити* сутність поняття «економічна категорія».

Кожна наука у процесі пізнання об'єктивної реальності займається систематизацією фактів, подій, процесів, щоб виявити певні причини і наслідкові зв'язки між ними та відкрити і сформулювати економічні категорії, закони і принципи.

Економічні категорії – це теоретичні, абстрактні, логічні поняття, котрі в узагальненому варіанті відображають основні, суттєві властивості економічних процесів та явищ і визначають характер науково-теоретичного мислення епохи (потреби, ціни, прибуток, власність та ін.). Економічні категорії нерозривно пов'язані із законами, кожний з яких зосереджує навколо себе їхню певну кількість.

Кожна категорія виражає окремі сторони економічних відносин, а в сукупності вони характеризують економічний лад суспільства в цілому. Наприклад, щоб розкрити суть ринкової економіки, потрібно глибоко оволодіти цілою системою економічних категорій, починаючи з товару, грошей, вартості, ціни, закінчуючи маркетингом і менеджментом.

Виведення і пізнання економічних категорій – важливий, але не останній крок на шляху проникнення в суть економічних явищ.

2. *Проаналізувати* кількісний і якісний склад термінів предметних покажчиків підручника «Економіка» (11 клас), навчального посібника «Фінансова грамотність» (10 клас), посібників із фінансової грамотності для початкової школи.

3. *Визначити* ті фундаментальні економічні категорії, що розглядаються на уроках із фінансової грамотності в початковій школі (*табл. 10*).

Таблиця 10

Економічні категорії курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі

Назва курсу, клас	Економічні категорії курсу
Фінансова абетка, 2 клас	Багатство, праця (розумова і фізична), добробут, витрати та їхні види, потреби, гроші та їхні види, доходи родини, ощадливість, економія, компанія, банк і види банківських послуг, податки, доходи і витрати держави, реклама, споживання і споживач, товар і види товару, фінансова грамотність
Фінансова арифметика, 3 клас	Господарська діяльність та її види, виробництво і його складові, продуктивність праці, сільське і фермерське господарство, транспорт і його види, дохід, маркування товарів, «зелене споживання», гроші та їхні види, рух грошей, прибуток підприємця, товар і його види, корисність товару, прибуток, витрати споживача
Фінансова поведінка, 4 клас	Фінансовий ризик, споживач: основні права і обов'язки, фінансові установи, фінансові правовідносини, податки, благодійництво, меценатство, волонтерство, професія

4. *Скласти* термінологічний довідник «Фінансова грамотність у початковій школі», визначивши в ньому такі змістові лінії: «Я – клієнт банку», «Я – споживач», «Я – громадянин».

ПРАКТИЧНА РОБОТА 2. Від теми «Гроші, звідки вони беруться» (курс «Фінансова абетка», 2 клас) до теми «Гроші як об'єднувальна ланка господарської діяльності» (курс «Фінансова арифметика», 3 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші» у початковій школі

Мета і основні завдання роботи

1. Проаналізувати зміст зазначених тем у програмах курсів предмета «Фінансова грамотність».
2. Установити підходи до визначення навчальних досягнень учнів при вивченні цього матеріалу.
3. Розробити (або проаналізувати) конспекти уроків із зазначених тем.
4. Зробити висновки щодо наступності у викладанні курсів предмета «Фінансова грамотність» у початковій школі.

Методичні рекомендації

1. *Розкрити* сутність поняття «гроші».

Гроші – це товар товарів.

Гроші – це товар, який виконує функцію загального еквіваленту.

Гроші – єдиний товар, цінність якого проявляється в той момент, коли ми від нього позбавляємось.

Гроші – це засіб суспільного виразу економічної цінності благ.

Прокоментуйте ці визначення.

Найбільш повно суть грошей виявляється у тих функціях, які вони виконують. Традиційно визначають п'ять функцій, які виконують гроші:

- міра вартості;

- засіб обігу;
- засіб нагромадження та утворення скарбів;
- засіб платежу;
- світові гроші.

Гроші – спеціальний механізм для швидкого і зручного здійснення того, що робилося б і без них, хоча й не так швидко і зручно (*Джон Мілль*).

2. *Проаналізувати* зміст зазначених тем у програмах курсів предмета «Фінансова грамотність» (*табл. 11*).

Таблиця 11

Категорія «гроші» у курсі «Фінансова грамотність» початкової школи

Клас / розділ	Тема	Зміст теми	Державні вимоги до рівня підготовки учнів
2 клас **Я і моя сім'я**	Гроші, звідки вони беруться	Гроші: їхня суть і види. Товарні гроші, символічні гроші, обмін. Особиста фінансова безпека	***Учень / учениця:*** *має уявлення* про гроші та їх використання; *пояснює* різницю між товарними і символічними грошима; *наводить приклади* того, що неможливо купити за гроші; *дотримується правил* особистої фінансової безпеки
3 клас. **Гроші як об'єднувальна ланка господарської діяльності**	Грошові одиниці. Співвідношення між грошовими одиницями	Гроші, їхні види. Грошові одиниці. Взаємозв'язок і співвідношення між грошовими одиницями (гривня, копійка)	***Учень / учениця:*** *розуміє* поняття «гроші»; *наводить приклади* використання різних видів грошей у повсякденному житті; *перетворює* більші одиниці вартості на менші і навпаки
	Фінансова грамотність – запорука вмілого використання грошей	Гроші як об'єднувальна ланка між виробниками і споживачами. Фінансова грамотність – запорука вмілого використання грошей. Задачі на знаходження суми і різниці. Прості і складні задачі про гроші	***Учень / учениця:*** *має уявлення* про рух грошей; *оцінює* свою фінансову грамотність у використанні грошей; *розв'язує* прості і складні задачі про гроші

3. *Визначити* вимоги до написання конспектів уроків з *теми «Гроші, звідки вони беруться»* (курс «Фінансова абетка», 2 клас) *і з теми «Гроші як об'єднувальна ланка господарської діяльності»* (курс «Фінансова арифметика», 3 клас).

4. *Зробити* висновки щодо наступності у викладанні цих тем.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрити зміст фундаментальних економічних понять, які властиві будь-якій економіці. Визначити серед них ті, що властиві фінансовій сфері.
2. Назвати основні види фінансових послуг.
3. Розкрити методичні аспекти вивчення економічної категорії «гроші» у початковій школі.
4. Запропонувати власну методику реалізації інтегративного підходу до вивчення зазначених тем.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Економічна абетка вчителя.
2. Для чого потрібні гроші?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Довгопол Г. Як викладати економіку малюкам / Г. Довгопол, Л. Крупська // Географія та основи економіки в школі. – 1997. – № 2. – С. 30–32.
2. Економіка. Програми курсів за вибором та факультативів. – К., 2010. – 64 с.
3. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
4. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
5. Збірник програм з економіки / укладачі : Р. В. Гладковський, Н. І. Забуга // Економіка в школах України. – 2013. – № 3 : Спецвип. – 93 с.
6. Ковальчук Г. Економічна освіта: організація навчальної діяльності молодших школярів / Г. Ковальчук // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 3. – С. 38–40.
7. Пономаренко Л. В. Економічні цікавинки для молодших школярів / Л. В. Пономаренко. – Х. : Вид. група «Основа», 2011. – 176 с.
8. Ратушняк О. М. Через казку та гру до молодших школярів / О. М. Ратушняк // Економіка в школах України. – 2005. – № 1. – С. 14–16.
9. Рибакова С. М. Система уроків з економіки для початкової школи / С. М. Рибакова // Економіка в школах України. – 2005. – № 10. – С.8–15.
10. Синя І. Економіка у початковій школі : урок з теми «Історія виникнення грошей. Історичні форми грошей» / І. Синя // Вісник ВУАВЕ. – 2004. – № 4. – С. 31–35.
11. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
12. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

Тема 2.
ЗМІСТОВА СКЛАДОВА «Я – ГРОМАДЯНИН» КУРСУ «ФІНАНСОВА АБЕТКА» (2 КЛАС) І «Я В ДЕРЖАВІ» КУРСУ «ФІНАНСОВА ПОВЕДІНКА» (4 КЛАС)

ПРАКТИЧНА РОБОТА 3. Методика розв'язування фінансових задач у курсі «Фінансова арифметика» (3 клас) – 2 години

Мета і основні завдання роботи

1. Проаналізувати систему фінансових задач курсу «Фінансова арифметика» (3 клас).
2. Обрати типові задачі і розв'язати їх.
3. Розробити методичні рекомендації щодо розв'язування фінансових задач.

Методичні рекомендації

1. *Розкрити* сутність поняття «фінанси».

Фінанси – це завжди грошові відносини, але не будь-які грошові відносини є фінансовими відносинами.

Фінанси володіють такими ознаками, за якими їх безпомилково можна виділити з ряду інших можливих грошових відносин. Вони завжди опосередковані правовими актами, що регулюють грошові відносини. Нефінансові грошові відносини такими актами не регулюються. Суб'єкти таких відносин самі визначають пропорції обміну, його умови (при купівлі-продажу, запозиченні грошей тощо).

2. *Проаналізувати* пояснювальну записку програми «Фінансова арифметика» (3 клас).

Курс «Фінансова арифметика» органічно поєднується з навчальною програмою «Математика» (3 клас), укладеною відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 № 462.

Мета курсу «Фінансова арифметика» – формування громадянської, соціальної та здоров'язбережувальної компетентностей учнів на основі взаємозв'язку математичних знань і практичних навичок роботи з числовими величинами з базовими фінансовими знаннями, сприяння соціальній адаптації учнів молодших класів в умовах ринкового середовища, що сприяє розвиткові дитини як особистості і громадянина.

Ця мета досягається шляхом реалізації таких завдань:

- формування фінансових, соціальних, громадянських, здоров'язбережувальних компетентностей молодших школярів на міжпредметній основі;
- набуття усвідомлених практичних обчислювальних навичок роботи, пов'язаних із базовими фінансовими знаннями;
- оволодіння навичками колективної праці, роботи у групах, що сприяють розвиткові міжособистісного спілкування;
- випробування соціальних ролей, де можна виявити навички фінансово-грамотної поведінки молодшого школяра;
- формування грамотної фінансової та споживчої культури учня початкової школи.

Третій клас є особливим щодо змісту і організації навчальної діяльності молодших школярів. «Фінансова арифметика» – це інтегрований курс фінансової грамотності і математики в початковій школі.

Третьокласники отримують базове розуміння сфер економіки, визначають роль фінансово-грошових відносин, поєднуючи їх з опануванням учнями таких математичних

компетенцій: обчислювальних, інформаційно-графічних, логічних, геометричних, алгебраїчних. Складні змістові фінансові та економічні задачі дозволять учням закріпити знання з математики, а робота з величинами пов'яже математику з іншими науками.

Таким чином, учні вчаться практично застосовувати досвід навчальної математичної діяльності в життєвих ситуаціях.

3. *Проаналізувати* систему фінансових задач курсу «Фінансова арифметика» (3 клас) (*табл. 12*).

4. *Обрати* типові задачі та розв'язати їх.

Таблиця 12

Типові фінансові задачі в курсі «Фінансова арифметика»

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів Учень / учениця	**Типові задачі (приклади)**
1. Визначає кількість певних частин у цілому на прикладах господарської діяльності	
2. Розв'язує нерівності способом добору	
3. Розраховує величини периметра геометричних фігур на прикладі земельних ділянок	
4. Розраховує масу вантажів та кількість пасажирів при перевезеннях	
5. Визначає відрізки автошляхів, висоту польоту, швидкість перевезення	
6. Розраховує та порівнює величини доходу	
7. Проводить прості розрахунки і записує розв'язок задач із поясненням на визначення розміру заробітної плати	
8. Визначає розмір прибутку підприємця. Зіставляє розмір прибутку і витрат	
9. Здійснює прості дії з іменованими числами на прикладах купівлі і продажу товарів	
10. Перетворює більші одиниці вартості на менші і навпаки	
11. Розв'язує прості та складні задачі про гроші	

ПРАКТИЧНА РОБОТА 4. Економічні роздуми на тему «Що таке багатство», «Як стати успішною людиною», «Фінансова грамотність – основа добробуту сім'ї»

Методичні рекомендації щодо написання есе на економічну тематику

Останнім часом у шкільній практиці став дуже популярним твір-роздум у жанрі есе. Есе (від франц. *essai* – спроба, проба, нарис) – прозаїчне висловлювання невеликого обсягу і вільної композиції, що виражає індивідуальні враження і міркування з конкретного приводу або питання і свідомо не претендує на вичерпну відповідь.

Наведемо рекомендації щодо написання есе.

1. Оберіть тему твору. Вона повинна бути актуальною і мати практичну значимість для економічної науки.
2. Продумайте приблизний план роботи. Здебільшого, есе складається з короткого вступу, де розкривається сутність теми; основної частини, в якій викладаються думки вчених на предмет розповіді; ставлення автора роботи до цих думок, а також висновки. На останній сторінці есе вказуються використані для опису джерела.

3. Доберіть літературу для написання есе. Це можуть бути навчальні посібники з економіки, праці вчених із проблематики дослідження, періодичні друковані та інтернет-видання, різні економічні огляди.
4. Відберіть потрібний матеріал. Різні погляди вчених на обрану тему випишіть на папір і відзначте порядок використання висловлювань у роботі.
5. Приступайте до оформлення. Не просто цитуйте висловлювання вчених, а викладайте свою думку на кожне з них. Не забудьте оформити висновки за результатами дослідження.
6. Відформатуйте текст відповідно до вимог, зробіть титульний лист, роздрукуйте роботу і вкладіть у папку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Оцінити значення банківської системи в житті сучасної людини.
2. Проаналізувати інформацію про фінансові послуги різних банків.
3. Охарактеризувати джерела банківського прибутку.
4. Довести вигідність кредиту і можливості людини щодо його погашення в конкретній банківській установі.
5. Проаналізувати зміст складової «Я – громадянин» курсу «Фінансова абетка».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підібрати 2–3 приклади типових фінансових задач (3 клас). Заповнити таблицю
2. Розробити методичні рекомендації щодо проведення уроків з теми «Я і мої перемоги» курсу «Фінансова абетка» (2 клас).
3. Фінансова абетка. Створити сторінку «Меценатство і благодійність».
4. Підготувати есе на тему «Що таке багатство», «Як стати успішною людиною», «Фінансова грамотність – основа добробуту сім'ї».
5. Внести до методичного порадника вчителя рекомендації щодо методики проведення уроків з курсу «Фінансова абетка» (2 клас).

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Абетка власної фінансової безпеки.
2. «Сімейний» гаманець.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Варецька О. В. Авторські розробки уроків для молодших школярів / О. Варецька // Економіка в школах України. – 2006. – № 8. – С. 23–26.
2. Десять важливих ідей з власних фінансів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/download/finlit_workshop_sep22_2014_lopus_mod1.pdf.
3. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
4. Сироїжко С. Економічне виховання та начала математики / С. Сироїжко // Відкритий урок. – 2011. – № 3. – С. 31–32.
5. Соценко Т. М. Чого хочуть клієнти? / Т. М. Соценко, З. В. Філончук // Економіка в школах України. – 2008. – № 4. – С. 9–16.
6. Фінансова грамотність: навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
7. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

Тема 3.
СПОЖИВАЧ ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТЕМ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «Я – СПОЖИВАЧ» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

ПРАКТИЧНА РОБОТА 5. Визначаємо чинники, що впливають на поведінку споживача фінансових послуг (2 години)

Мета і основні завдання роботи

1. Проаналізувати місцевий ринок фінансових послуг.
2. Визначити алгоритм самозахисту споживача. Сформулювати поради споживачам.

Методичні рекомендації

1. *Визначити* ключові теоретичні положення практичної роботи.

Фінансова послуга – це операція з фінансовими активами, що виконується в інтересах споживачів з метою отримання ними прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів.

Споживачами фінансових послуг є фізичні та юридичні особи, яким дано право самостійно обирати фінансову установу для отримання необхідної послуги. Фінансові послуги надають тільки фінансові установи.

В Україні діють державні органи, які регулюють діяльність на фінансових ринках і здійснюють захист прав споживачів фінансових послуг.

Договір про фінансові послуги як письмовий документ складається з умов, про які домовилися сторони. Вимоги до змісту цих договорів установлюються законодавством.

Споживачі фінансових послуг наділені широкими правами у сфері споживання фінансових послуг. Особлива увага приділяється праву споживача на потрібну, достовірну і своєчасну інформацію про фінансову послугу.

Окрім прав, споживачі фінансових послуг наділені обов'язками.

2. *Розкрийте сутність* категорії «ринок фінансових послуг».

Економічний простір, на якому здійснюються операції з купівлі-продажу фінансових послуг, має ознаки ринку, оскільки фінансові послуги за економічною суттю є ринковими послугами, тобто послугами, які мають відповідний попит, надаються в умовах конкуренції для задоволення певних потреб клієнтів і за певну плату, що забезпечує продавцям покриття витрат і отримання прибутку.

Характерною особливістю сучасного ринку фінансових послуг є взаємопроникнення діяльності фінансових посередників і водночас поступове стирання відмінностей між способами фінансового обслуговування клієнтів у його різних секторах. Ринок фінансових послуг нині перебуває на етапі бурхливого розвитку і суттєво виходить за межі фінансової сфери (концепція «фінансового супермаркету»).

Фінансові послуги надає споживачам фінансова установа.

Споживачами фінансових послуг є юридичні та фізичні особи, які наділені правом самостійно обирати фінансові установи і фінансові послуги.

Найпоширеніші в Україні фінансові послуги:

- оплата комунальних послуг через банк;
- банківські рахунки і банківські картки з їх обслуговуванням;
- проведення платежів через термінал;
- обмін валют;

- позика і кредитування;
- перекази коштів через банк;
- банківські послуги, здійснені через засоби мобільного зв'язку і мережу «Інтернет»;
- лізинг;
- банківський вклад (депозит);
- страхування;
- торгівля цінними паперами;
- послуги у сфері накопичувального пенсійного забезпечення.

У структурі ринку фінансових послуг в Україні переважає ринок банківських послуг.

3. *Проаналізувати* місцевий ринок фінансових послуг.

4. *Визначити* чинники, що впливають на поведінку споживача фінансових послуг.

Чинники, що впливають на поведінку споживача: дохід сім'ї, ціна товару, звичаї, традиції, вік, стать, природно-кліматичні умови; смаки, уподобання споживача.

Вплив на поведінку споживача: прагнення заощадити гроші при купівлі товару; вибір якості товару; збереження здоров'я, особиста безпека; позитивні емоції.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати основні види фінансових послуг.
2. Прокоментувати особливості надання фінансових послуг різними фінансово-кредитними установами.
3. Оцінити роль різних форм заощаджень у власному житті.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Обираємо страхове покриття.
2. У світі фінансових послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про захист прав споживачів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1023-12.
2. Захист прав споживачів фінансових послуг: поінформовані та захищені споживачі – запорука підвищення довіри до фінансового сектору [Електронний ресурс] // Проект USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP). – 2009–2012. – 104 с. – Режим доступу : http://www.finrep.kiev.ua/download/legal_publication_jan2013_ua.pdf.
3. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
4. Основи споживчих знань : навч.-метод. посіб. для загальноосв. навч. закл., 1–12 кл. / [Гільберг Т. Г., Довгань А. І., Капіруліна С. Л. та ін.]; за заг. ред. Н. В. Бєскової, А. С. Єрохіної, К. О. Максименко, О. В. Овчарук. – К. : Навч. книга, 2008. – 816 с.
5. Справа життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://r-invest.com.ua/files/docs/Jupiter/12x12_ukr-2.pdf.
6. Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 р. № 867-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/867- 2012-%D1%80#n8.
7. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
8. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

Тема 4.
ЗМІСТОВА СКЛАДОВА «ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ» У КУРСАХ ПРЕДМЕТА «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ. «УСПІШНІ ЛЮДИ УКРАЇНИ» (ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ)

1. Види господарської діяльності. Виробництво: особливості окремих галузей виробництва.
2. Успішні люди України.

Методичні рекомендації щодо проведення практичного заняття

1. Проаналізувати змістову складову «Господарська діяльність людини» у курсі «Фінансова арифметика», 3 клас (*табл. 13*).

Таблиця 13

Змістова складова «Господарська діяльність людини» у курсі «Фінансова арифметика»

№ уроків	К-сть год.	Назва теми, зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Розділ І. ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ 6 год.			
1.	1	**Тема 1. Господарська діяльність та її види.** Поняття господарської діяльності. Види господарської діяльності в місті та види господарської діяльності в сільській місцевості. Знаходження частини числа на прикладах господарської діяльності.	***Учень / учениця:*** *розуміє* поняття «господарська діяльність»; *розрізняє* види господарської діяльності; *розуміє* утворення частин; *визначає* кількість певних частин у цілому на прикладах господарської діяльності
2.	2	**Тема 2. Що потрібно для виробництва товарів.** Поняття виробництва. Сировина, праця, знаряддя праці (капітал) як складові виробництва товарів. Кількісні показники величини сировини, матеріалів, потрібних для виготовлення товарів. Порівняння кількісних показників величин. Розв'язування нерівностей способом добору.	***Учень / учениця:*** *має уявлення* про окремі складові виробництва товарів; *порівнює* кількісні показники величин; *розв'язує* нерівності способом добору

Закінчення табл. 13

№ уроків	К-сть год.	Назва теми, зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
3.	1	**Тема 3. Продуктивність праці, виробіток, витрати часу та їх взаємозв'язок.** Продуктивність праці, виробіток, витрати часу – взаємозв'язок між величинами (трійки взаємопов'язаних величин).	***Учень / учениця:*** *розуміє* поняття «продуктивність праці», «виробіток», «витрати часу»; *установлює* взаємозв'язок між продуктивністю праці і витратами часу; *виховує* в собі здатність раціонально використовувати час
4.	1	**Тема 4. Що таке сільське господарство?** Сільське господарство. Вирощування рослин і розведення тварин – складові сільського господарства. Фермерське господарство як найпростіша форма господарювання. Периметр геометричних фігур на прикладі земельних ділянок.	***Учень / учениця:*** *розуміє* поняття «сільське господарство», «фермерське господарство»; *характеризує* процес вирощування рослин і розведення тварин як складові сільського господарства; *розраховує* величини периметра геометричних фігур (прямокутника, квадрата) на прикладі земельних ділянок
5.	1	**Тема 5. Транспорт – перевезення пасажирів і вантажів.** Транспорт, види транспорту: сухопутний, водний, повітряний. Розрахунок маси вантажів і кількості пасажирів при перевезеннях. Визначення відрізків автошляхів, висоти польоту, швидкості руху транспортних засобів.	***Учень / учениця:*** *розуміє* поняття «транспорт»; *розрізняє* види транспорту; *розраховує* масу вантажів і кількість пасажирів при перевезеннях; *визначає* відрізки автошляхів, висоту польоту, швидкість перевезення

2. ***Визначити*** математичну складову розділу «Господарська діяльність людини».

3. ***Застосувати*** інтегративний підхід до викладання тем розділу.

Рекомендуємо використати групову форму роботи з учителями під час розгляду цього питання. Кожна група отримує інструктивні картки за назвою економічних ролей: «Ефективний менеджер», «Креативний робітник», «Підприємець-новатор», «Успішний фермер» та ін. Мета роботи полягає у визначенні можливостей формування зазначених економічних ролей на основі міждисциплінарного підходу – інтеграції змісту і встановлення міжпредметних зв'язків математики та фінансової грамотності.

Інструктивна картка має містити такі завдання: визначити економічну сутність економічної ролі; здійснити аналіз програм з математики для початкової школи з метою визначення економічної складової у змісті, а з другого боку – встановити предметні компетенції, що дозволяють формувати економічну роль засобами предмета; розробити інтегрований урок («Фінансова грамотність» + математика) для учнів початкової школи.

Робота над цими проектами здійснюється і під час самостійної роботи, що сприятиме міжособистісній взаємодії, становленню соціально-економічної позиції вчителів, формуванню їхньої економічної компетентності.

Захист проектів є підсумком роботи вчителів над проблемою. Він передбачає відповіді на питання слухачів і викладачів. Такий метод роботи дозволяє вчителям набути практичних навичок та отримати практичні результати (конспекти уроків і позакласних заходів), котрі можна використати в навчальному процесі; сприяє становленню когнітивно-професійної складової підготовки вчителів – умінню аналізувати дидактичні та методичні проблеми, формулювати мету і завдання дослідження, шляхи їх реалізації.

Як різновид захисту робіт можна використати таку форму, як панорамний урок. Творчі знахідки вчителів репрезентуються під час демонстрації фрагментів уроків, учнями на яких виступають інші слухачі. Таким чином, учителі представляють ефективні методичні прийоми до формування фінансових компетенцій молодших школярів на міжпредметній основі. Після закінчення демонстрації фрагментів уроків присутні проводять обговорення, підбивають підсумки. Усі уроки об'єднано розв'язанням однієї проблеми – проблеми формування фінансово грамотних учнів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Скласти термінологічний словник до теми на основі понятійного апарату зазначеної теми курсу «Фінансова арифметика».
2. Побудувати схему «Види виробництва».
3. Розробити 5–6 слайдів для презентації «Успішні люди України».
4. Розкрити змістові аспекти складової «Господарська діяльність людини» у курсі «Фінансова арифметика».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Фінансова абетка. Створити сторінки «Економія і збереження як форми заощаджень» та «Доходи і витрати в господарстві».
2. Внести до методичного порадника вчителя рекомендації щодо методики проведення уроків з курсу «Фінансова арифметика» (3 клас).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економіка для учнів 10-х кл. середніх загальноосвітніх шкіл : навч. посібник / за ред. С. М. Панчишина. – Львів : «Тріада плюс», 2008. – 460 с.
2. Короденко М. Підвалини благополуччя [Електронний ресурс] / М. Короденко // Освіта України. – 2012. – № 37. – Режим доступу : http://pedpresa.com.ua/blog/19364-pidvalyny-blahopoluchchya.html.
3. Пилипенко В. Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / В. Є. Пилипенко. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – 224 с.
4. Сисоєнко Н. А. Прикольна економіка / Н. А. Сисоєнко, З. В. Філончук // Географія та основи економіки. – 2011. – № 1. – С. 28–31.
5. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
6. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

IV. ДІАГНОСТИКО-АНАЛІТИЧНИЙ МОДУЛЬ

Зміст занять

4.1. Вхідне діагностування (2 години)

Вхідне діагностування проводять на першому занятті цього модуля, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя, усвідомлення характеру власних прогалин у фінансових знаннях.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на визначення рівня економічних знань та здатності до економічного аналізу (за когнітивно-професійною складовою готовності до формування економічної культури учнів).

4.2. Захист творчих робіт (4 години)

Форми творчих робіт:

- панорамний урок – своєрідний панорамний огляд системи уроків курсу за вибором «Фінансова грамотність», у якому беруть участь декілька педагогів, які взаємно доповнюють один одного, визначають найбільш ефективні методи і прийоми роботи з учнями;
- методичний порадник учителя – збірка методичних рекомендацій щодо впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі.

4.3. Контрольне тестування (2 години)

Контрольне тестування щодо визначення рівня теоретичної та методичної підготовки вчителя до впровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі.

4.4. Вихідне діагностування (2 години)

Вихідне діагностування проводяться на останньому занятті спецкурсу, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя до впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій школі, порівняння його результатів із вхідним діагностуванням.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Навчальні результати слухачів визначають на основі: виконання практичних робіт, участі в семінарських заняттях, підсумкового тестового контролю, захисту індивідуальних творчих робіт.

Наводимо приклади тестових завдань з метою їх використання при проведенні контрольного тестування.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Додаток А

Тестові завдання на визначення рівня прикладних економічних знань

1. **Ринок – це…**
   а) простір, на якому відбувається реалізація товару;
   б) фаза суспільного відтворення;
   в) місце купівлі-продажу товарів особистого споживання;
   г) відносини між людьми, що виявляються через обмін, організований за законами товарного виробництва і обігу.
2. **Якщо уряд ухвалить закон про підвищення мінімальної заробітної плати, то на ринку праці:**
   а) зменшиться попит на робочу силу;
   в) зменшиться рівень зайнятості;
   б) збільшиться попит на робочу силу;
   г) збільшиться рівень зайнятості.
3. **У ринковій економіці розподіл доходу:**
   а) відбувається відповідно до потреб кожної людини;
   б) визначається урядом через систему оподаткування;
   в) визначається цінами економічних ресурсів, якими володіють окремі люди;
   г) є несправедливим, бо існує велика різниця в доходах.
4. **Уряд України визначає рівень середньої заробітної плати, виходячи із величин:**
   а) сплаченої заробітної плати;
   б) нарахованої заробітної плати;
   в) реальної заробітної плати;
   г) прожиткового мінімуму.
5. **Уряд застосовує індексацію:**
   а) у разі гіперінфляції;
   б) для збільшення грошових доходів під час інфляції;
   в) збільшення мінімальних доходів залежно від зростання цін;
   г) зниження цін на товари першої необхідності.
6. **Мінімальна заробітна плата в Україні:**
   а) дає змогу повністю задовольнити фізіологічні потреби працюючих;
   б) визначається з урахуванням низької продуктивності праці в галузях народного господарства;
   в) визначається з урахуванням економічної ситуації, яка склалась у країні;
   г) має економічний зміст певної доплати, а не гарантії мінімального рівня життя.
7. **Сутність грошової політики держави полягає в тому, що вона:**
   а) через центральний банк здійснює емісію грошей;
   б) офіційно визначає купівельну спроможність грошей;
   в) здійснює контроль за грошовою масою;
   г) регулює курс національної валюти відносно іноземних.

Тестові завдання на визначення рівня фундаментальних економічних знань

1. **Закономірність потреб діє:**
   а) тільки в розвинутих країнах у будь-який період розвитку;
   б) у кожній країні на початковому етапі розвитку;
   в) кожній країні на етапі розвитку, коли немає дефіциту;
   г) кожній країні в будь-який період часу.
2. **Альтернативна вартість – це:**
   а) усе те, що нам хотілось би мати, але ми не маємо;
   б) усі блага, які нам не потрібні в житті;
   в) те краще, від чого ми відмовилися внаслідок нашого рішення;
   г) те, що ми отримали внаслідок нашого рішення.
3. **Раціональна поведінка споживача передбачає, що він …**
   а) намагається максимізувати свій добробут;
   б) намагається задовольнити тільки першочергові потреби;
   в) задовольняє свої потреби, виходячи з необхідності зберігати навколишнє середовище;
   г) мінімізує свої потреби, виходячи з обмеженості наявних економічних благ.
4. **У ринковій економіці проблема «що виробляти?» вирішується:**
   а) через «голосування» грошима;
   б) підприємцями, виходячи з наявних ресурсних можливостей;
   в) державою через систему планових органів;
   г) домогосподарством, виходячи з можливостей власних потреб.
5. **Економічна система – це:**
   а) спосіб організації господарського життя суспільства;
   б) сукупність галузей матеріального і нематеріального виробництва;
   в) спосіб поєднання факторів виробництва;
   г) спосіб організації виробничого процесу на підприємстві.
6. **Економічна ефективність визначається:**
   а) мірою доцільності розподілу виробничих ресурсів та їхнього продуктивного використання з огляду на отримані результати;
   б) кількістю продукції, яку виготовляють за певний проміжок часу;
   в) відповідністю виготовленої продукції вимогам споживачів;
   г) кількістю продукції, що відповідає світовим стандартам.
7. **На відміну від ринкової і командної економік, у схемі кругообігу мішаної економіки також беруть участь:**
   а) товарні потоки;
   б) домашні господарства, фірми і держава;
   в) фінансові потоки;
   г) ринок продуктів і ринок ресурсів.
8. **Величину пропозиції грошей визначає:**
   а) рівень економічної активності;
   б) потреба в інвестиціях;
   в) емісійна політика центрального банку;
   г) баланс державного бюджету.

9. Укажіть завдання зменшення облікової ставки центральним банком:

а) зменшення загальної величини резервів комерційних банків;
б) стимулювання зростання величини заощаджень домогосподарств;
в) сприяння зростанню обсягів кредитів, наданих центральним банком комерційним банкам;
г) стимулювання зростання інвестиційних витрат фірм.

10. Визначте, що повинен зменшити уряд, якщо він передбачає збільшити обсяг національного виробництва:

а) податки;
б) державні закупівлі товарів і послуг;
в) рівень бюджетного дефіциту;
г) трансфертні платежі.

Додаток В

Тестові завдання на визначення здатності до економічного аналізу

І. ЯКЩО ВИ ПРОЧИТАЛИ В ГАЗЕТІ, ЩО:

1. У деякій країні збільшився коефіцієнт Джині, то це значить, що у країні:

а) зменшився обсяг національного доходу в розрахунку на душу населення;
б) зменшився обсяг виплат допомоги у зв'язку з безробіттям;
в) посилилась тенденція до більш рівномірного розподілу доходів;
г) збільшилась нерівність у розподілі доходів.

2. Ціни на персональні комп'ютери різко зросли внаслідок зростання попиту на них. У такому разі економічна теорія прогнозує:

а) ріст зарплати програмістів та збиральників комп'ютерів;
б) зниження зарплати програмістів і складальників комп'ютерів;
в) зростання зарплати програмістів і зменшення зарплати складальників комп'ютерів;
г) зростання зарплати складальників комп'ютерів і зменшення оплати праці програмістів;
ґ) невизначений результат відносно зарплат програмістів і складальників комп'ютерів.

3. Податки на підприємництво зростуть. Це значить, що:

а) сукупний попит зменшиться, а обсяг сукупної пропозиції не зміниться;
б) сукупна пропозиція скоротиться, а обсяг сукупного попиту не зміниться;
в) скоротяться і сукупний попит, і сукупна пропозиція;
г) зростуть і сукупний попит, і сукупна пропозиція.

4. В економіці спостерігається збільшення випуску продукції одночасно зі зростанням інфляції. У цьому разі можна діагностувати:

а) зростання, обумовлене розширенням сукупного попиту;
б) зростання, обумовлене розширенням сукупної пропозиції;
в) спад, обумовлений скороченням сукупного попиту;
г) спад, обумовлений скороченням сукупної пропозиції.

5. Курс гривні відносно інших валют зростає. Це значить, що:

а) виграють українські імпортери;
б) виграють російські експортери;
в) виграє іноземний споживач українських товарів;
г) зростає конкурентоспроможність українських товарів;
ґ) українські товари втрачають конкурентоспроможність.

ІІ. ЯКЩО ВИ ПОЧУЛИ У ПЕРЕДВИБОРНІЙ АГІТАЦІЇ, ЩО:

1. Кандидат у президенти забезпечить зростання ВВП на 10%. Це значить, що:

а) імпорт товарів і послуг перевищить їхній експорт;
б) збільшаться державні видатки на закупівлю товарів і послуг.

2. Він проводитиме політику, яка сприятиме економічному зростанню. Вона полягатиме:

а) у стимулюванні науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок;
б) політиці стримування сукупного попиту;

в) стимулюванні інвестицій для збільшення запасу капіталу в країні;
г) збільшенні видатків на освіту;
ґ) суворій екологічній політиці щодо виробників.

3. При новому уряді відбудеться зниження центральним банком норми обов'язкового резервування. Це призведе:
а) до скорочення сукупного попиту;
б) скорочення пропозиції грошей;
в) зниження відсоткової ставки;
г) зниження ставки рефінансування

4. Буде встановлено контроль над зовнішньою торгівлею з метою зменшення дефіциту торговельного балансу. Результатом такої політики в короткостроковому періоді буде:
а) зниження рівня зайнятості у країні;
б) зниження експорту товарів і послуг із країни;
в) зниження імпорту товарів і послуг у країну;
г) зниження рівня інфляції у країні.

5. Новий уряд обіцяє зростання мінімального розміру пенсії. Вірогідно, це призведе:
а) до підвищення реального рівня життя пенсіонерів на значний термін;
б) зростання реального ВНП;
в) послаблення стимулів до праці в робітників допенсійного віку;
г) зростання цін на товари повсякденного попиту.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

ФІЛОНЧУК Зоя Володимирівна, РЯБОВА Олена Борисівна,
ЧАСНІКОВА Олена Володимирівна, РИСІН Віталій Васильович,
ДОВГАНЬ Андрій Іванович, ХМЕЛЯРЧУК Марія Ігорівна

СПЕЦКУРС ІЗ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ
для підвищення кваліфікації педагогів початкової школи

Навчально-методичний посібник

За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко

Редактор	О. П. Яремчук
Технічний редактор	І. В. Мазінг
Комп'ютерне складання	А. І. Сабо
Коректор	О. П. Яремчук
Дизайн обкладинки	Д. Ю. Іщенко

Підписано до друку 26.06.2015. Формат 60 × $84^{1}/_{8}$.
Обл.-вид. арк. 5,1. Умовн. друк. арк. 13,72. Зам. № 1343.

Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи».
04070 м. Київ, вул. Андріївська, 1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5033 від 29.12.2015.